

मीडिया Rise

India via भारत

Savitribai Phule Pune University
Department of Communication and Journalism

Savitribai Phule Pune University
Department of Communication and Journalism

Words From The HOD

No sensitive mind living in India can remain oblivious to the numerous divides that define the Indian society. They are not mere differences that can be concealed under the adage of 'Unity in Diversity'. In fact the divides are the main stumbling blocks in the path to uniform development, which further increase the divides and the vicious circle continues. These sensitive minds feel the urge to do their bit to bridge those gaps, help everyone reap the fruits of development.

Sensitivity is one virtue that all our young aspiring journalists have in them. In fact that is a prerequisite for taking up the profession. We, as journalism educators, try to channelize the raw sensitivity through thought provoking lectures, interactions with eminent personalities, visits, debates as a part of the academic programme. One of the outcomes of this long, arduous process is this special issue of Media Rise titled 'India via Bharat'.

I believe that this student cohort collectively had the requisite wherewithal to explore the various aspects of the divide which is popularly termed as India and Bharat. Students have chosen to write about issues they are passionate about- either because of personal experience or out of academic interest. However the important lesson learnt in the process is that neither only experience nor information is enough to write a piece that can strike a chord with the reader and compel them to think about the issue. Students are always told that processing the experience or information, analyzing it, developing a well justified view point, providing solutions if possible and articulating the content properly are the required steps for good journalism. Those lessons seem to have been put to practice in this project. The bi-lingual nature of the publication is a perfect reflection of the central theme. This is the real India where all types of dualities- English-regional language, urban-rural, modern-traditional, educated-uneducated, rich-poor, industrial-agricultural- exist together. However it is not always a 'peaceful coexistence' and that is what the students have tried to capture and comment upon in their well studied articles. Through the twenty odd articles they have tried to find the pulse of present day realities in both urban and rural areas of the country.

Production of the magazine is often a long journey filled with many bumps, unexpected stops, delays, joys etc. It is also a process of knowing oneself and the others around you, and acquiring new skills. Production of this issue is no exception. I am sure those who took it upon themselves to complete the task well and on time will have learned a few important lessons that will stand them in good stead in future.

I wish the students the very best in future, and wish the readers happy reading.

Dr. Ujjwala Barve

Head of Department

Index

अनुक्रमणिका

- 1 | Finding Happiness In The Urban Cacophony 2
- 3 | Urban Food With A Wholesome Rural 'Tadka' 4
- 5 | Roots Of Future Distress 6
- 7 | LGBT: Life Gets Better Together 8
- 9 | The Bloody Taboo 10
- 11 | 'Mobocracy' And Urban-Rural India 12
- 13 | Housing Is A Right Not A Facility; 14
- 15 | Breaking Norms To Attain Success 16
- 17 | SHGs: Liberating Rural Women 19
- 18 | Rural MSME : An Industry 21
- 20 | Light On India 24
- 22 | Farther Away From Home 25
- 23 | The Need Of A Digital Economy 25

EDITOR'S NOTE

Greetings,

'India via Bharat' is an attempt to put forth a juxtaposition of urban and rural settings in an age where the gaps between the two are bridging. 'India' is trying to shed the image of 'Bharat'; wherein, at the same time 'Bharat' is what is keeping the diversity alive. It is the speed of urban India and the solidarity of rural India that makes our motherland the best of both worlds. In this issue, our writers have brought out a refined concoction of topics relating to the urban-rural society ranging from lifestyle, government schemes, taboos, social evils, success stories of women, as well as problems in the psychological arena. While shuffling through the pages, readers will be able to gain insights on both: the correlation and the contrast of conditions and ideas between the urban and rural space, in equal amounts. Through this magazine, we hope to paint a picture that perfectly narrates the current scenario, with regard to India as a country that fosters cultures from both the avenues. We hope our readers find as much joy in reading this issue, as much as we did in presenting it.

We hope you find this voyage to India via Bharat befitting.

Rhea Sovani
Editor

EDITOR

Rhea Sovani

SUB EDITING

Apeksha Tickoo

Shweta Kumari

Nazia Ali

COVER PAGE

Mahesh Bassapure

DESIGNING

Jayshri Patil

Snehal Mutha

PROOFREADING

Nitin Vaidya

Prasad Pawar

PRINTED AT

SPPU Printing press
October 2018

Publisher : Dr. Ujjwala Barve

Head, Department of Communication and Journalism, Savitribai Phule Pune University

Guide : Asst. Prof. Sanjay Tambat, Asst. Prof. Yogesh Borate, Asst. Prof. Sandip Nardele, Prajakta Dhekale

gñnXH\$ ॐ gñnX

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

`XnA` m A\$H\$MVo_ nD~KZ {dMmM nSbmV Zm? {df` AnHMM VgmI mg.
 daH\$aUr dnD\$ bmVnM gmMo-ÖnUm nU `XnA` m dnMZädmgmV V_Ä` m~ÖÖbm
 Am(U g\$KZerbVbm {dMmM nMSVrb Ago {df` Anähr {ZdS\$bo AnHv.
 Jm_rU ^mJ Am(U ehao ähQbr H\$s \°\$ {damVm^mgM S\$u`mg\_mä` vmo
 XaamO g_mO_mj`_nfa Jm_rU Am(U ehar _mZ{gH\$Vvrb ^Xm^X, {df_VMr
 n[apñWVr Am(U {dH\$mgmA` m i`m»` m` nZmM à{gÖR {_i dY XUoAm(U È` mda
 à{V{H\$` m {\_i dUohM H\$m AmboAnH\$bZ? `ml arO XnñhtZm OmSUmaoXpñr
 AgVmV. H\$ñhr ~m~VrV gH\$manÈ_H\$ doli nUgÖM AgVo È` ñhr nbrH\$SoMD Z
 Xnñhr {RH\$mUr CX^dUmè` m ài ZnZm dnMm \SnSjZ gdg\_mdeH\$VZoÈ` mda Cnm`
 endVm` vMv.

{d{dYVWrb EH\$VMo g} _mZV Amē`m narZo {dVir >{Z_mU Z H\$aUmao
dwI nU OnĒ`mMhmEH à`ĒZ. âhUjZM`\$mĀ`m Aq\$Mv Jmd An{U eha Ago
dwI nU Z XedVm XmŷhrVrb g_Vmb gmYbm Anho _Zna\$ZmMohnV Agbbbo
Jn{UrH\$aU, Ē`mVrb {d{dY nŷy Jm\_rU An{U ehar {dH\$ngmĀ`m {Xem, AmĪmr
i`dñWmZmMoāiZ, \_mŪç\_nŷMhmUam dma`ngmal o{df`hmVmi Ē`mV Ambo
AnhV. Ē`mM~am-a gm_n{OH\$, An{Wp\$ An{U gnŷH\$VH\$ j ñŷer g\$-ŷYV BVa
AZH\$ {df`nZmñneHāĒ`mV Ambm Anho

EH\$ gH\$ënZm H\$m` \_ RdZ, È` mRb {d{dY nþjemYZ, Aä` mg d ^QfJmRf
KD\$Z Hîm_HaÈ` mMAmZK I aM A{dñ\_aUr` hmVm Vähmbñhr hmA\$ dñMm` bm
AmU gJhr Rdm` bm AmdSb, Aer Amem i` °\$ H\$SaVo

` m d m M Z ê \$ n r A m Z & X ` m l q m R \$ _ Z m m g y Z e r ^ A N n !

Jm̄ Īr Īr JnKb\$
 यंनKb\$

gsmXHS
Jm̀ Ìr l rJm̀KbIsa

~~Örgün~~ XHS
 {MÝ_` gmi dr
 {gÖmV©ahmì o

 _he ~ñgmao

मंशु

QV en Z
dFnbr HXma
àXrn Xe v

Nmèfù
Xi dr

Dumb, gm up. nu di. nu do

~~à_||~~ : Smf CAAdbm~d)
 à_|| , gkmZdvd!m!{dÚmfd^mJ, gm(d!r~mBRwbhUÜdÚmR

मादिरिफि : ghm àm qD` Vm̃Q, ghm àm ȳ m̃le-ṁmQ ghm àm ȳXn ZaSbq àmOŠVñT̃H̃i o

Nitin Vaidya
suniti.nv@gmail.com

|| Finding Happiness In The Urban Cacophony ||

Source: unsplash.com

“Now and then it’s good to pause in our pursuit of happiness and just be happy.” — Guillaume Apollinaire

One important ingredient of happiness is leisure and recreation. It is essential for everyone to unwind and de-stress. Contact with nature can help alleviate stress. But nature has long gone from our cities, and city dwellers cannot enjoy its soothing touch. However, cities do provide several man-made avenues for recreation. Malls, multiplexes, and restaurants are popular recreational destinations for families and friends. The aesthetically inclined can find means to learn music, languages, art, drama etc. But the time for such pursuits may be difficult to come by as work, the daily commute and running of the household may not leave much time (or enthusiasm) at the end of the day or the week for pursuing a hobby.

Man, in every age, has desired and searched for happiness. It is a universal, lifelong human quest. Yet happiness seldom draws ‘serious’ attention. It is never considered important enough as an issue to merit inclusion in election manifestos. Lessons on happiness never form part of the school curriculum. And the census never assesses the happiness levels of citizens.

So how do Indian cities fare when it comes to the happiness of its residents? How happy are our urban dwellers? Is urban happiness a possibility or is it a self-contradictory, oxymoronic concept?

Every year the United Nations releases the World Happiness Report. While the Scandinavian countries always come out on top, India has been languishing amongst the lowest ranked. (India was ranked 133 among 156 countries in World Happiness Index 2018). While the well being of every Indian citizen is equally important, this article attempts to explore the factors affecting the happiness of our urban dwellers.

Breaking Down ‘Happiness’

As per the Oxford dictionary,

happiness is simply the state of being happy! So what is it to ‘be happy’? Again referring to the dictionary, ‘happy’ means ‘feeling pleasure or contentment’.

Thus, given that happiness is an emotional state and it is well understood that no one can be happy all the time. Wise men down the ages have asserted that happiness is a state of mind, to be attained individually by internal processes. But such wisdom is hard to practice. For the majority of humanity external conditions matter. The daily rough and tumble of life can be overwhelming for a typical city inhabitant.

Reasons as to why the Scandinavians have the envious distinction of being the happiest are: a strong community spirit; wide social security net; high standard of government services; job security; trust in the government; and, last but not the least, the highest GDP, i.e., sheer wealth. Thus, broadly speaking, it can be inferred that while the affluence takes care of the citizens’ physiological needs, the strong sense of social security fosters the emotional wellbeing; the role of the government being equally important.

The Sub-continental City's Shortcomings

What characterizes Indian cities? Is it the mere cacophony of sounds, careening vehicles competing with pedestrians for road space, shop-lined streets, hawkers, and cohabiting dogs and cattle or the way multi-storied, plush residential complexes coexist with sprawls of squalid slums? Signs of planning and modern infrastructure exhibit themselves amidst haphazard growth, cramped dwellings, and runaway encroachments.

The modest success met by the municipal agencies in the humongous challenge of keeping the roads, neighborhoods, water bodies and the air clean is apparent all around. Green spaces are few and far between. Incidents of crime and violence (especially against women), swindling, and cheating mar the social-scape. Numerous coexisting religions, castes, languages, economic strata, and political creeds make for a further chequered social fabric.

Our cities are thus vigorous, bustling entities; enforcing close physical proximity amongst strangers; threatening a loss of identity amidst a teeming multitude; far removed from nature; evoking insecurity, struggling for cleanliness; posing a daily challenge and driving their citizens into a fast-paced competition for resources. This is primarily why not everyone dreams of being in the city. For example-Tejendra Jadhav of Charholi, a village on the outskirts of Pune, is happy with his village life. "Everyone in our village knows one another. Also, I am at peace amidst nature in my village. I feel suffocated in cities", says Jadhav.

Factors Determining Happiness

Cities bring to fore the great disparity in the standards of living of people. The gap between the haves and the have-nots is starkly visible. (As per the National Sample Survey Office data, in 2009-10 the per capita expenditure of the top 10 % of the population in urban India was 10.11 times of the bottom 10 % of the population!)

On the other hand, constant exposure to the lifestyles of the moneyed class can stir up an aspiration urge amongst those with modest means, which if not fulfilled, could arouse discontentment and frustration,

and possibly disdain, for the rich.

Cities also witness unmitigated consumerism and materialism. City-dwellers are incessantly inundated with enticements of attractive goods and appliances. Such possessions provide a temporary illusion of success. Hence a rat race precipitates.

One important ingredient of happiness is leisure and recreation. Contact with nature can help alleviate stress. But nature has long gone from our cities and city dwellers cannot

enjoy its soothing touch. However, cities do provide several man-made avenues for recreation. Malls, multiplexes, and restaurants are popular recreational destinations for families and friends. The aesthetically inclined can find means to learn music, languages, art, drama etc. But the time for such pursuits may be difficult to come by as work, the daily commute and running of the household may not leave much time (or enthusiasm) at the end of the day or the week for pursuing a hobby. "I have to work from 7 in the morning to 11 in the evening, for five days a week. I am not left with any time to do much else", says a professor of Maharashtra Institute of Technology (MIT), Pune, who preferred to remain anonymous.

"The first wealth is health," said Ralph Waldo Emerson. Good health is a must for happiness. A clean environment, healthy diet, regular exercise, sufficient rest, access to good and affordable medical facilities and means to cope with stress are essential to be healthy in mind and body. There is certainly increasing awareness in the cities of the necessity of good physical fitness. But not many Indian cities can claim to be providing its residents with clean, open outdoors with fresh air for exercising. "I avail time between lectures to walk

for physical exercise", says the MIT professor. Urban residents, however, can hope for access to better medical facilities than their rural counterparts.

One of the reasons for the happiness of the Scandinavian countries was, as mentioned earlier, a strong communal bond. In the age of nuclear families, a support system is essential to feel secure. Indian society is fragmented due to our remarkable diversity. Investment in time is necessary to nurture social bonds. To each his own is the byword....and happiness recedes farther.

On the other hand, rural immigrants to a city might find the anonymity and privacy afforded by the urban multitude liberating, compared to the constant glare of a conservative, cloistered rural community that seeks to enforce conformance to repressive customs and social mores. Neeta, who works as a domestic

help in a city and has rural roots, has mixed feelings about city life. Asked if she is happy in the city she reflects for a moment and says, "I am not sure which is better [the village life or the city life]. My children can get a good education here and my neighbors here are my good friends. But the children have no space to play. Also, the cost of living is much higher."

Happiness is elusive, fleeting, 'just around the corner'. But it is not a chimera. It is possible under all circumstances....including in our cities. Savitri Datar, a housewife in Kothrud, Pune staunchly refuses to attribute any urban context to happiness and firmly asserts, "Happiness depends upon one's attitude!" So the ebb and flow of happiness laps at the urban hearts in varying degrees. Look closely at people as you pass them on the city streets. Happiness may reveal itself as a bounce in a step, a twinkle in the eyes or in entwined arms. For happiness is a light in our hearts that shines through our persona!

मुलीकडच्या लोकांना तिच्या प्रेम प्रकरणाविषयी कळल्यावर मुलाला मारण्याची, त्रास देण्याची धमकीही त्यांनी दिली. या सगळ्या परिस्थितीतही डगमगून न जाता या दोघांनी सत्यशोधक पद्धतीने लग्न केलं, आणि आता दोघेही आपापल्या घरी सुखरूप राहत आहेत. घरातल्यांशी टप्प्याटप्प्याने बोलत प्रश्न सोडवण्याचा दोघांचा विचार आहे. कायदेशीर प्रक्रिया पूर्ण केली असली तरी घरातल्यांना थेट धक्का देणे, हे समाजाने कुटुंबाला वाळीत टाकण्याच्या पातळीपर्यंत वाढण्याची भीतीही या दोघांना आहे.

Source : Pinterest

वयाच्या चाळीशीत

लग्न केलेल्या भाग्यश्री व राजेंद्र यांची कथाही प्रेरणादायी आहे. घरातल्यांना विश्वासात घेतल्याशिवाय लग्न न करण्याच्या हट्टामुळे तब्बल १४ वर्ष भाग्यश्रीताईनी लग्नच केलं नाही. शारीरिक सुखाच्या पत्तीकडे जाऊन स्वतःच्या मनावर ताबा ठेवत, आईच्या आजारपणातील शेवटच्या दिवसांत आपला निर्णय बरोबर असल्याचे पटवत वयाच्या ३८ व्या वर्षी त्यांनी १४ वर्ष रखडलेला आंतरधर्मीय प्रेमविवाह केला. भारतीय समाजात आजही विवाहसंस्थेला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. काही शिकलेले आणि समाजात विधायक बदल करू इच्छिणारे प्राध्यापक, स्वयंसेवी संस्थांमधील लोक आंतरजातीय किंवा आंतरधर्मीय विवाह करू इच्छिणाऱ्या मुलांच्या पाठीशी ठाम उभं राहण्याचं काम करीत आहेत. सातत्यातील स्नेह-आधार, पनवेलमधील झेप, मळोलीमधील समता वाचन प्रसारक मंडळ ही काही प्रातिनिधिक उदाहरणे देता येतील. लातूरमधील माधव बावगे यांनी अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीच्या माध्यमातून जवळपास दोनशेहून अधिक सत्यशोधकी लग्न लावून दिली आहेत. अत्यंत कमी खर्चात, घरातल्यांना विश्वासात घेत, प्रसंगी घरातल्यांचा विरोध पत्करून हे विवाह त्यांनी यशस्वी केले आहेत. प्रेमविवाह केल्यानंतर ते टिकेल की नाही याची सर्वाधिक भीती मनात असते. पण मागील २५ वर्षांत एकही अयशस्वी लग्न त्यांनी अनुभवलं नाही.

लोणंदच्या शरदचंद्र पवार महाविद्यालयात काम करणाऱ्या सुभाष वाघमारे यांनी आंतरजातीय धर्मीय विवाह केलेल्यांचा जाहीर सत्कार लोकप्रतिनिधींच्या उपस्थितीत घडवून आणला. लग्न करताना आपली भूमिका स्पष्ट करणं ही वेगळी बाब आहे, परंतु लग्न झाल्यानंतर सहा महिने ते वर्षभराच्या कालावधीत त्या जोडप्यांमध्ये काय बदल झाले, वेगळे कोणते अनुभव वाट्यास आले याविषयी त्यांनी व्यक्त केलेली मतं अनेकांसाठी प्रेरणादायी ठरली. अडाणी व सुशिक्षित असा भेद विवाह जमवताना करताच येत नाही. किंबहुना सुशिक्षित लोकांना समजावणं कठीण जाते अशी भूमिकाही यानिमित्ताने अनेकांनी व्यक्त केली.

जोडीदाराची विवेकी निवड

महाराष्ट्र अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीचा हा उपक्रम लोकप्रिय आहे. चहा-कांदेपोहे या पारंपरिक प्रथेला फाटा देत जोडीदाराची निवड करू इच्छिणाऱ्या तरुणांसाठी व्हॉटसअप ग्रुपच्या माध्यमातून हा उपक्रम चालविला जातो. लग्न जुळवून देणे हा या उपक्रमाचा हेतू नाही. पण विवेकी पद्धतीने आपल्याला अनुरूप जोडीदार निवडणे, मोकळेपणाने मत व्यक्त करणे, प्रसंगी भेटून मनातील शंका दूर करण्याला या उपक्रमात प्राधान्य आहेत. एका वेळी ५० तरुणांचा गट करून त्यांना दरदिवशी एक असे ५० प्रश्न विचारले जातात. या प्रश्नांची आपापल्या आकलनानुसार उत्तरे द्यायची अट आहे. सध्या या उपक्रमाचे १३ यशस्वी गट बाहेर पडले असून याद्वारे १४ जणांनी आतापर्यंत आपला जोडीदार निवडला आहे. सोशल मीडियाच्या सकारात्मक वापराचं आदर्श उदाहरण म्हणून या उपक्रमाकडे पाहिलं जातंय.

रहिमतपुरजवळील पिंपरी गावात नवीन लग्न झालेल्या आणि जातीय हिंसेच्या संकटापासून वाचण्याची इच्छा असणाऱ्या जोडप्यांसाठी शंकर कणसे, चंद्रहार माने आणि सहकाऱ्यांनी सुरक्षा गुहाची निर्मिती केली आहे. 'स्वावलंबनातून संसार' अशा पद्धतीचं काम या ठिकाणी चालतं. खास या कारणासाठी सुरू झालेलं हे महाराष्ट्रातील पहिलंच सुरक्षागृह आहे. या सुरक्षागृहाच्या आवारातच खुल्या मनोवृत्तीने जात-धर्मविरहीत जोडीदाराची निवड करायला वाव आहे. मुला-मुलींचे कुटुंबीय या अनोख्या उपक्रमात उत्साहाने सहभागी झाल्याचं पहायला मिळतं. अशा प्रकारच्या विवाहांची स्वीकारार्हता नसली तर जीव घेण्याइतपत भयानक स्थिती मागील दशकभरात महाराष्ट्राने अनुभवली आहे. प्रेमप्रकरणाची सबब देऊन जातीय हत्याकांड घडवून आणताना समाजकंटक जराही कचरत नाहीत. सोनई (सचिन धारु, संदीप थनवर, राहुल कंधारे), खर्डा (नितीन आगे), नाशिक (प्रमिला कुंभारकर), कोल्हापूर (इंद्रजीत कुलकर्णी, मेघा पाटील) ही मागील सहा वर्षांतील अशा अनुभवांची ज्वलंत उदाहरणं

आहेत. नुकतीच हैद्राबादमध्येसुद्धा अशा प्रकारची घटना पहायला मिळाली. आठ महिन्यांपूर्वी लग्न झालेल्या व सध्या गर्भवती असलेल्या अमृतवर्षीसमोर तिचा पती पेरूमला प्रणय कुमारला गळा चिस्ल मारण्यात आलं. माध्यम विश्वातून अशा प्रकारच्या घटनांचं जळजळीत वास्तव कायम दाखवलं जात असूनही या घटनांमध्ये घट झालेली नाही. फॅट्टी व सैराट या चित्रपटाचे सोयीस्कर अर्थ घेऊन जातवास्तव कुरवाळण्याच्या घटनाही दरम्यानच्या काळात घडत आल्या आहेत. एकूणच या घटनांकडे सहिष्णु पद्धतीने आणि चर्चेच्या स्वरूपात उत्तर शोधण्याच्या दृष्टीने पाहणं गरजेचं आहे.

अल्लड वयातील प्रेम, पौगंडावस्थेत मनासोबत शरीरामध्ये होणारे बदल भिन्नलिंगी व्यक्तीविषयी आकर्षण निर्माण करत असतात. महाविद्यालयांत अथवा कामाच्या ठिकाणी एकत्र आल्यानंतर प्रेमाची, जवळीकतेची भावना निर्माण होणं ही साहजिक गोष्ट आहे. या टप्प्यावरसुद्धा दोन पिढ्यांमधील संवाद समजून घेणं आवश्यक आहे. सोशल मीडियाच्या माध्यमातून मित्र-मैत्रिणींशी जवळीक वाढत असताना फुलत चाललेल्या नात्याविषयी घरातल्यांनाही सांगणं तरुणाईला गरजेचं वाटत आहे. अर्थात, प्रेमप्रकरण वाढत गेल्यानंतर एका विशिष्ट टप्प्यावर हे सांगण्याची अनेकांची इच्छा आहे. परंतु घरातून मिळणारी नकाराची व तीव्र विरोधाची भावना या संवादाला अडथळा आणते. आई-वडिलांच्या संमतीविरुद्ध केलेलं लग्न बऱ्याचदा विभक्त राहण्याला चालना देतं. एकूणच समाजाच्या रेट्याविरुद्ध ठाम उभं राहणं आजही तरुणाईला अवघड जात आहे. एवढं असूनसुद्धा अशा पद्धतीने प्रेम करणाऱ्या, एकमेकांच्या सुख-दुःखात सहभागी होऊ इच्छिणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीला आपलं म्हणणं मांडण्याचा अधिकार आहेच. त्या म्हणण्यावर सूत्रपणे विचार करण्याचा प्रयत्न प्रत्येक पालकाने केला तर नक्कीच या लेखाचा उद्देश सार्थ होईल.

Rhea Sovani
rheasovani96@gmail.com

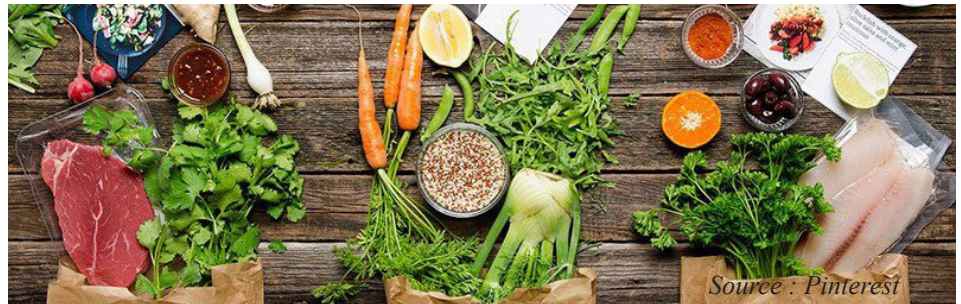
In a country that is one of the largest agricultural economies of the world, will food sustainability find its place, and will the Farm-To-Table concept thrive or will it just stand in the way of numerous vested interests? Here's how the story goes...

With handpicked ingredients from farms on the outskirts of Bangalore, Pune, Mumbai, Shimla and other cities Masque's menu comprising of 30 seasonal recipes, showcases the best from the season.

Urban Food With A Wholesome Rural 'Tadka'

Nestled in the depths of unending concrete jungles, urban dwellers have no bond between where they are and where their food comes from. Food: a four letter word that is not really a commodity but is the basic means of our nourishment. An intimacy in the buying process of the produce that was incorporated and practiced 50 years back has metamorphosed into a run-of-the-mill task for us now. But the question lies in whether or not this is a good idea.

50 years ago, the fruits and vegetables that we ate were local and seasonal, in tandem with the cycles of Mother Nature. Today, the whole system is geared solely towards the production of largely used products. The definition of a thriving agricultural economy has turned into a process of making the most amount of money rather than producing the most amount of appropriate food.

Are We Eating Green?

Is the food that we eat, nutritious in its truest sense? If agriculture is identified as the second biggest culprit in climate change, is it truly unassailable? Ranging from an excess of insecticides, pesticides and fertilizers to soil erosion worldwide, farming and agriculture is not just on the environmental agenda, but is also precarious in terms of our wellbeing.

An investigation carried out by Zee News in August, 2018 revealed gruesome details about the toxicity of India's farm produce. The research monitored the quality of produce that was grown along the banks of the Yamuna River, and disclosed that almost all water bodies in the country carried deadly industrial effluents that were left untreated.

It is this water that is used to grow several crops along the water bodies. Loaded with heavy metals, including lead, mercury, cadmium and arsenic, and coupled with carcinogenic properties, the Sap Analysis of the vegetables grown and supplied to Delhi were unsettling. What's worse is that most of the times it was the vendors who changed the colors of vegetables to make them look more pleasing.

This is what happens when there is no national, statutory law in terms of the quality of food produce that is generated, no safety standards to comply with and no quality control checks to administer.

This is where we come to think of it- are the healthy vegetables we insist on feeding our children really nourishing? No matter how good the vegetable looks, is this all a deception? Is there really any other option?

The Farmer's Agony

Farmers in India have no means of knowing what is best for the quality of their produce. They are under enormous pressure of producing as much as possible, even if they are unknowingly using up all natural resources to a point where no water seeps into the soil, and the water tables are exhausted. "We are compelled to produce the crops that are largely in demand, since the middlemen only sign up for purchasing these", says Sangram Nalawade, a farmer residing in Ambavde district, Maharashtra. This is where the vicious exploitation by the middlemen begins. There is no scope for effective crop rotation and a variety of produce growing together in harmony, including certain unknown exotic vegetables that are great for us, as consumers to use.

Vegetables like Avocado, Kale and Amaranth all have a huge hike in sales in the West, and despite them having the ability to grow here; farmers have to stick to the conventional produce.

Even when some of these fruits and vegetables are demanded by restaurateurs in the country, they come with a heavy price tag. Bhushan Deshmukh, an exotic vegetables vendor who delivers the produce to some of the fanciest restaurants in Pune mentions, "Vegetables like Avocado and Kaffir lime are grown in farms around Satara, Nashik and Umbraj. But for the farmers, who grow them, the scenario isn't quite profitable. The chain of middlemen begins with a price of 70-80 rupees/kg that is paid to the farmer, which is too less compared to the work that goes behind these rare crops. This chain is culminated to a point where the produce is sold at around 300 rupees/kg to the customer."

A still from the farmer's market at Satara
Hope in the midst of a crisis?

There are several solutions to combat these problems. One of which is a direct link between the farmer and the consumer. Vivek Singh, the proprietor of FarmersKart, an online fruit and vegetable store, is one such example. A master's graduate in food sciences from Auckland, Vivek stresses on the need for strict laws regarding food safety in India. He states, "In order for the middleman to be eliminated, and the fruit to be safer to consume, it is important for the consumer to have a direct link with the farmer." FarmersKart does exactly that. Customers place orders regarding what produce they want, after which Vivek and his team corresponds with the farmers who supply the particular produce, in order to bring in the consignment, fresh off the field. This concept of made-to-order produce, is gaining quite a momentum in the country. This could also

be done directly by farmers. But then again, farming is an immensely labor intensive task. "The concept of selling vegetables directly to the customers is utopian. It is nearly impossible to find the time to visit customers regularly, after the daily chores of caring for the cattle and all of the minute workings of the farm", says Shantabai Dhene, a farmer from Satara, who occasionally sits at the farmers' markets.

What comes next are the farmers' markets. Apart from the weekly markets or 'Athavde Bazars' that are held in various parts of the city, the luxurious and whole foods natural market was first conceptualized in Pune by 'food guru' - Karen Anand. An ardent food and wine connoisseur, Anand has been a food critic for newspapers including the Times of India and Hindustan Times, with a total of 12 books to her credit.

What began as a single city event in 2012 has now spread across eight major cities in India, featuring lifestyle and wellness products to organic and sustainable products, inspired by the markets in Europe. Karen Anand says, "In today's supermarket culture, there is no importance given to the safety of the produce. On the other hand, 'organic food' is just a locution that goes well with the affluent sections of the society. Getting an organic certification is extremely costly for any farmer or vendor to afford. Through the farmers markets, we provide an avenue to several conscious farmers, home chefs and restaurateurs who intend on spreading awareness about alternative sources of produce and are concerned about the quality and provenance of the food that they eat."

Farm-To-Table

The Farm-To-Table or F2T concept is essentially the sourcing of produce directly from farmers, culminating in serving a stellar dish to the customers, with a mastery of gastronomical skills, in all its glory. A concept that has gained monumental popularity in the west has now started to find its place in India.

One such food conscious pair, Aditi Dugar and Chef Prateek Sadhu who came up with Mumbai's very own F2T fine-dine 'Masque' have found some of the most exotic produce deep within the interiors of our very

Aditi and Pratik at the farm.

own country. Talking about the term 'sustainable food' Dugar mentions, "For us, being sustainable includes foraging ingredients from forests. It means working closely with farmers, training them to grow and giving them credit on the menu." This hyperlocal restaurant trend has the potential to pave the way for a more conscious pattern of choosing and obtaining local produce among people. The idea is to get local farmers involved so they can get employment and also learn new farming techniques and see new products that they can replicate.

"Once farmers know whom to contact, and if restaurateurs go up to them in order to inform them of their needs and make them aware about the ingredients, it is easier for the farmer to follow a pattern of direct communication, which will not just benefit them, but will also be a breath of fresh air for all consumers, since they themselves will be involved in the process". says Bhushan Deshmukh, a pro-farmer vendor who has close links with farmers from across the state of Maharashtra.

In closing, Chef Dan Barber, a pioneer of the F2T concept at Blue Hill in Manhattan, New York puts forth the notion that, "As a chef, one must create something delicious, so that you can create a market for it." Chef Barber has created a dish solely dedicated to the rotation crops, in order for the system of agriculture to sustain, calling it the 'Rotation Risotto', which essentially, is the nose-to-tail eating of the farm.

With the combined efforts of the government, the farmers and the consumers, regenerative farming and an ethically, economically and socially sustainable food system is what the world ideally needs.

anhb Xi dr

rahuldalvi27march@gmail.com

॥ Zm@ZmMhJmrU ~m ॥

मराठी मनोरंजन क्षेत्राचा आपण विचार केला तर गेल्या काही वर्षात त्यात बरेच बदल झाले आहेत. मनोरंजन करणे हाच हेतू असला तरीही त्यात अनेक गोष्टी बदलल्या आहेत. समाज, संस्कृती, भाषा, भौगोलिक स्थान यांवर आधारित शहरी आणि ग्रामीण अशी विभागणी होते. याच आधारावर मनोरंजन विश्वात मांडल्या जाणाऱ्या आशयाची विभागणी साधरणतः आपल्याकडे होते असते. मराठी मनोरंजन विश्वाचा विचार करता चित्रपट, दूरदर्शन मालिका आणि नव्याने उदयास येणारी वेब सिरीज यांनी ते व्यापले आहे. आपल्याकडील मनोरंजन जगतात शहरकेंद्री असाच आशय जास्त पाहायला मिळतो. मागणी तसा पुरवठा या तत्त्वावरच संपूर्ण मराठी मनोरंजन जगत आजवर चालत आले आहे. त्यामुळे

गतकाळात प्रामुख्याने मराठी चित्रपटात दाखवले जाणारे ग्रामीण भावविश्व कुठेतरी मागे पडत चालले होते. दूरचित्रवाणी वाहिन्यांवर दाखवल्या जाणाऱ्या मालिकांमध्ये शहरी किंवा मध्यमवर्गीय प्रेक्षक वर्गाच्या आवडी-निवडी लक्षात घेऊन त्यांना भावेल असा आशय देण्यावरच भर असायचा. असे असताना अलीकडच्या काळात नव्या विचारांचे ग्रामीण धाटणीचे विषय माध्यम क्षेत्रात हाताळले जाऊ लागले. शहरी भागातील कलाकार, दिग्दर्शक आणि निर्मिती संस्था आता शहरापलीकडे जाऊन बघू लागल्या आहेत. या निर्मिती संस्था ग्रामीण संस्कृती, स्थानिक बोली भाषा आणि तेथील वास्तवादी चित्र मांडताना दिसत आहेत. त्रयस्थपणे पाहता हे परिवर्तन काही अचानक घडून आलेले नाही. फँड्री, ख्वाडा, सैराट यांसारखे चित्रपट परिवर्तनाला कारणीभूत ठरले. ग्रामीण भागातील प्रेम, समाजव्यवस्था, व्यथा, भावविश्व, संस्कृती, अस्सल बोली भाषा, संगीत, लोककला यांचे वास्तवदर्शी चित्रण डोळ्यासमोर ठेवून या चित्रपटामधून मांडलं गेलं. या चित्रपटांचे दिग्दर्शक, कलाकार, लेखक सर्वजण ग्रामीण पार्श्वभूमी असलेले. या चित्रपटांनी तिकीटबारीवर तुफान गल्ला तर जमवलाच पण ग्रामीणच नव्हे तर शहरी भागात लोकप्रियतेचं शिखर गाठलं. म्हणूनच की काय, ग्रामीण भागातही नव्या दमाचे कलाकार, दिग्दर्शक, छायाचित्रकार वाढू लागले. आपल्या भावना, आपला आशय लोकांपर्यंत पोहचवण्यासाठी 'आपला गावठी बाजच' जास्त उपयोगी पडेल असं बहुतांश ग्रामीण मुलांना वाटू लागलं. मनोरंजन विश्वातील नवनिर्माणाची प्रकिया केवळ चित्रपटापुरती मर्यादित राहिली नाही. तर तिने दूरचित्रवाणी मालिकांनाही आपलसं केलं. मराठी मालिका सासू-सुनांच्या मालिका मनोरंजनात गेली कित्येक वर्षे अडकून राहिल्या होत्या. पण आता याची जागा अस्सल

ग्रामीण ढंगाच्या ग्रामीण मालिकांनी घेतली आहे. शहरी मध्यमवर्ग हाच आपला दर्शकवर्ग आहे या मानसिकतेमधून बाहेर पडण्यास काही दिग्दर्शकांचा वाटा आहे. मराठी वाहिन्यांनी शहरी-निमशहरी कलाकारांना संधी देत काही ग्रामीण विषय हाताळण्याचे यशस्वी प्रयोग लोकप्रिय ठरले. सोबतच झी मराठी सारख्या आघाडीच्या मराठी वाहिनीवरील 'तुड्यात जीव रंगला' आणि 'लागीर झालं जी' या मालिकांनी ग्रामीण-शहरी असा भेद मिटवत सर्वच वर्ग ढवळून काढला. वाहिन्यांकडील भांडवल आणि प्रसिद्धीचा मार्ग या गोष्टी एकीकडे आणि चाहता वर्ग एकीकडे हे लक्षात घेता या मालिकांनी एका नवीन पर्वाची सुरुवात केली.

‘कॉन्फीडन्स’ युक्त मराठी ढंग

मनोरंजन विश्वात ग्रामीण भागाविषयी रूढ असलेल्या अनेक समजांना सैराट चित्रपटने छेद दिला. बुलेट, ट्रॅक्टर चालवणारी नीडर वृत्तीची नायिका हे आजवरच्या कुठल्याच ग्रामीण सिनेम त न दाखवले गेलेले चित्र खूप काही सांगून जाणारे होते. 'ग्रामीण भागातील स्त्रिया चूल आणि मूल सांभाळणाऱ्या' याच चौकटीत आजवर चित्रपटात दिसत आले होते. परंतु सैराट चित्रपटातील सक्षम ग्रामीण स्त्रीने शहरी प्रेक्षक वर्गाला अक्षरशः विस्मयचकित करून टाकले. नायिकेचा रांगडा स्वभाव, चित्रपटातील गावरान लहेजा, ग्रामीण ठसकेबाज संवाद, ग्रामीण वातावरण, निसर्ग यांनी ग्रामीणच नव्हे तर शहरी प्रेक्षकांना वेड लावले. केवळ 'सैराट' नव्हे तर 'पोस्टर बॉईज', 'जाऊ द्या न बाळासाहेब' तसेच अलीकडच्या काळात प्रदर्शित झालेला 'बबन' चित्रपटांनी ग्रामीण भागातील सामाजिक, राजकीय पैलू गंभीर तसेच विनोदी ढंगाने समोर आणले. हे सर्व सृजनशील प्रयोग ग्रामीण प्रेक्षकांपेक्षा शहरी प्रेक्षकांना जास्त भावले.

Zm@Zm {dī dñV
Jm_rU ^mJm(df`r ê\$T>
Agbē`m AZH\$ g_OnZm ganQ>
{MīnQZo NāK {Xbm ~lbQ> Q\$Qa
MmbdUmar ZrSa dñmMr Zm`H\$
ho AnOdaA`m HāRē`mM Jm_rU
{gZo_mV Z Xml dbo Jbbbo {Mī
l n H\$nr hr gnJY Z OmJmao hmb/o
'Jm_rU ^mJmVrb {ō`mMjb An(U
_jb gn\$mi Umē`m` mM\$ MnH\$QfV
AnOda {MīnQmV {XgV Anbo
hmb/o na\$wganQ>{MīnQmVrb gj _
Jm_rU órZo ehar āg H\$ dJmBm
Aj ae: {dñ`M(H\$V H\$e\$Z
QmH\$bo Zm`HāMm anJ\$Sā nñ^md,
{MīnQmVrb JmdamZ bhOm,
Jm_rU RgHā~mO g\$dmX, Jm_rU
dmVmdaU, {ZgJ^`nZr Jm_rUM
ZihoVa ehar āg H\$nzmd&bmdbo
Hādi 'ganQ> Ziho Va 'nmñQa
~nBO', 'OmD\$ Um Z ~mi mgnthē'
VgM AbrH\$Sā`m H\$mi nV àX{eV
Pmbbm '~~Z' {MīnQmZr Jm_rU
^mJmVrb gm_m(OH\$, amOH\$` nJoy
J\$ra VgM {dZmKr T\$JmZo g_m
AmJbo

ग्रामीण प्रायोगिक रंगभूमी आणि ग्रामीण वेब सिरीज मध्ये काम करणारी प्रज्ञा यादव सांगते, “आजपर्यंतचा मराठी चित्रपटांचा इतिहास पाहायचा झाला तर मराठी चित्रपट हे ग्रामीण कथांवर आधारित होते. मात्र यामध्ये स्वतः ग्रामीण कलाकार, लेखक, दिग्दर्शक, निर्माता यांचा सहभाग नगण्य होता. आज मात्र खूपच वेगळी परिस्थिती पाहायला मिळते. आज मराठी नाटक, चित्रपट, वेब सिरीज यामध्ये खूप मोक्या प्रमाणावर मराठी तरुण सगळ्याच प्रक्रियेत सहभागी असताना दिसतात. यामुळे एका विशिष्ट वर्गाकडे असलेला चित्रपट सृष्टीवरील पगडा कमी होऊन वेगवेगळ्या बोलीभाषांची आणि कानाकोपऱ्यातल्या मराठी तरुणांची नवीन ओळख तयार यामध्ये तयार होत आहे. ही अतिशय आनंदाची बाब आहे!”

याची सुरुवात करण्यात खरे तर ‘फॅंझी’ आणि सैराट तसेच ‘ख्वाडा’, ‘बबन’ यांसारख्या चित्रपटांचा खूप मोठा वाटा आहे. जेव्हा ‘सैराट’ला इतके प्रचंड यश मिळालेले दिसले, तेव्हा त्यामगचे ग्रामीण तरुण, ग्रामीण भाषा, ग्रामीण कलाकार, दिग्दर्शक यांची ताकद किती मोठी आहे हे कळाले. त्यामुळे ग्रामीण तरुण या क्षेत्राकडे प्रचंड प्रमाणात आकर्षित झाले. तरुणांच्या मनात आपणही हे करू शकतो, आपण हे करायला पाहिजे असा विश्वास निर्माण झाला, आणि खूप मोठ्या प्रमाणावर तरुण या क्षेत्रात उतरले देखील! मग ग्रामीण भागात ऑडिशन सुरू झाल्या, ग्रामीण भागातून लेखक पुढे येऊ लागले, कलाकारांना स्थानिक पातळीवर खूप चांगले व्यासपीट मिळू लागले, आपणही असे काही बनवू शकतो असा विश्वास घेऊन दिग्दर्शक निर्मात्यांच्या शोधात फिरू लागले, काही प्रमाणात या ग्रामीण तरुणांवर विश्वास ठेवून निर्मातेही पैसे लावू लागले आहेत!

मालिकांचा ग्रामीण ढंग

एकीकडे चित्रपटसृष्टीत ग्रामीण ढंगाचे चित्रपट येत असताना घरातील छोटा पडदासुद्धा या बाबतीत मागे राहिला नाही. मराठी वाहिण्यांवरील सासू-सुनांच्या मालिकांच्या भाऊगदीत ग्रामीण कथानकावर आधारित दर्जेदार मालिका येऊ लागल्या. झी मराठी सारख्या आघाडीच्या वाहिण्या नेहमीच नव्या प्रयोगशील संकल्पनांना आपल्या मालिकांच्या तसेच कार्यक्रमाच्या माध्यमातून स्थान देत प्रेक्षकांचे मनोरंजन करत आल्या आहेत. याच परंपरा कायम ठेवत ‘तुझ्यात जीव रंगला’ आणि ‘लागीर झालं जी’ यांसारख्या ग्रामीण धाटणीच्या मालिका झी मराठी प्रेक्षकांसाठी घेऊन आली. या मालिकांच्या माध्यमातून वाहिनीने क्लास आणि मास या दोन्ही गोष्टींचा मेळ साधल्याचे चित्र उघड आहे. आधी सासू-सून ही पात्रे मराठी वाहिण्यांकडील हमखास लोकप्रियता मिळवून देणारे रसायन होते. सोबतच कथानकसुद्धा शहरी मध्यवर्गीला गृहीत धरून रचले जायचे. संपूर्ण मालिका ही केवळ नायिकेभोवतीच फिरत रहायची. नायिकाप्रधान

मालिकेतील सून म्हटली की, ती समंजस, घराला सांभाळून घेणारी, शिकलेली, कधी कठोर तर कधी रडूबाई होणारी. पण या रूढ झालेल्या मालिकांना अस्सल ग्रामीण बाजाच्या मालिकांनी जबरदस्त धक्का देत आपले नाणे खणखणीत ठेवले. ‘तुझ्यात जीव रंगला’ या मालिकेतील अस्सल कोल्हापुरी बोलीभाषेचा गोडवा, शेती-शिवार, वास्तविक ग्रामीण लोकेशन, निरागस पण राकट ‘राणा दा’ आणि समजूतदार सुसंस्कृत अंजलीची निर्मळ प्रेमकहाणी या सर्वांनी अवघ्या महाराष्ट्राला वेड लावले. त्या खालोखाल साताऱ्यातील ग्रामीण भागात चित्रित ‘लागीर झालं जी’ मालिकेनेही आपला वेगळा प्रेक्षकवर्ग तयार केला. झी मराठीच्या या मालिकेने पडद्यावरच्या शहरी कलाकारांनाच नव्हे तर ग्रामीण भागातील कलाकारांना एक वेगळी ओळख प्राप्त करून दिली. या दोन्ही मालिका करताना त्यात ग्रामीण आणि शहरी भाषेचा, कथेचा वापर जाणीवपूर्वक

केला गेला. या दोन्ही मालिकांच्या केंद्रस्थानी ग्रामीण प्रेक्षक होते. परंतु शहरी प्रेक्षकवर्गानेही तितकंच किंबहुना त्याहून अधिक या मालिकांना आपलंस केलं. ग्रामीण आणि शहरी भाषेचा उत्तम समतोल या मालिकांमध्ये आपल्याला पाहायला मिळतो. जागतिकीकरणानंतर रोजगार, नव्या संधीच्या शोधात अनेक माणसे शहरात स्थायिक झाली. परंतु आजही प्रत्येकाच्या मनात गाव जिवंत आहे आणि याच गावाला पुन्हा एकदा छोट्या पडद्यावर आभासी का होईना पण नवशहरी वर्ग या मालिकांत अनभूवू लागला आहे. ‘चला हवा येऊ द्या’ कार्यक्रमातील थुकरटवाडीतील व्यक्तिरेखांनी नुसते हसवलेच नाही तर विदर्भ, कोकण, मराठवाडा, पश्चिम महाराष्ट्र या भागातील बोलीभाषांच्या गोडव्यांनं प्रेक्षकांना तृप्त केलं.

मराठी ग्रामीण वेब इंडस्ट्री

चित्रपट, नाटक आणि दूरचित्रवाणी मालिका इतकेच मराठी मनोरंजन विश्व होते. परंतु आता इंटरनेटच्या युगात वेब क्रांती घडून आल्यानं आपला आशय कलाकार वेब सिरीजच्या माध्यमातून जगभर पोचवू लागला आहे. युट्यूब सारख्या डिजिटल माध्यमाची ताकद ओळखून ग्रामीण भागातील सृजनशील मंडळींनी अलीकडेच मराठी मनोरंजन विश्वात पाउल ठेवले. त्यामुळेच आपली गोष्ट, आपली कला आपल्याच गावात चित्रण करून वेब सिरीज मधून प्रभावीपणे मांडू

लागले आहेत. त्यातून कुठतरी लुप्त पावत जाणारी ग्रामीण बोलीभाषा, स्थानिक लोकसंस्कृती दाखण्याचा प्रयत्न ग्रामीण कलाकार करत आहेत. शहरी वेब मालिकांना ज्याप्रकारे प्रेक्षकसंख्या लाभली आहे तसाच प्रेक्षकवर्ग या ग्रामीण वेब मालिकांना मिळाला आहे. ‘गावाकडच्या गोष्टी’, ‘कोकणातल्या झाकल्या’, ‘खास रे’ सारख्या वेब मालिका गावरान बाजामुळे लोकप्रियतेच्या शिखरावर जाऊन पोहचल्या आहेत. आज ‘गावाकडच्या गोष्टी’ वेब-सिरीजने युट्यूबवर ३ लाख सबस्क्रायबर्सचा टप्पा पार केला आहे. केवळ विनोदीच नाही तर गंभीरीत्या ग्रामीण समस्या, ग्रामीण स्त्रियांच्या समस्या, स्थलांतर, राजकारण, शिक्षण या सर्वच विषयांवर जनप्रबोधनाच काम ही वेब-सिरीज करते. कोकणातल्या ‘झाकल्या’ वेब-मालिकेत रत्नागिरीतील ग्रामीण भागाची झलक दिसते. कोकणातील ग्रामीण संस्कृतीचा आशय हे या मालिकेचे वैशिष्ट्य आहे. कोकणातील पारंपारिक ‘जाखडी’ तसेच नमनसारख्या लोककलांनी इंटरनेटच्या माध्यमातून लोकल ते ग्लोबल असा प्रवास केला आहे. आपल्या बोली भाषेत ते आपला आशय नव्या पिढीपर्यंत पोहचवत आहेत. ‘वेब मालिका’ ग्रामीण कलाकार आणि कला जगासमोर आणण्यासाठी एक उत्तम आणि प्रभावी व्यासपीट बनले आहे.

‘गावाकडच्या गोष्टी’ या खूप कमी वेळात लोकप्रिय झालेल्या वेब मालिकेत कलाकार म्हणून काम करणारी ग्रामीण भागातील स्नेहा धडवाई सांगते, आधी ऑडीशनला म्हटले की, नको जाऊ, एवढ्या लांब शूटींग असणार असा घरच्यांचा सूर असायचा. अशाने खूप दिवस कला आतच राहिली. पण जे मुंबई-पुण्यात कामाच्या शोधात गेले ते मोठे झाले पण तिकडचेच होऊन गेले. परंतु नंतरच्या काळात जे शहरात गेले ते आम्हासारख्या कलाकारांना हात देण्यासाठी. आता ऑडीशन शहरात नव्हे तर आपल्या गावात होऊ लागले. इतकेच नाही तर ग्रामीण भागातच राहून निर्मिती संस्था सुरू करून ते आमच्या सिनिअर्सनी सत्यात उतरवले ते ‘कोरी पाटी’ या नावाने. आता निर्मिती संस्था तिथली, दिग्दर्शक-कलाकार पण तिथलेच, मांडलेल्या समस्या-वेदना तिथल्याच असल्याने एक नवीन संधी आम्हाला मिळाली आहे. आधी शूटिंगवाले गावात यायचे आता गावातलेच शूटिंगवाले झाले आहेत.

चित्रपट, नाटक, वाहिण्या, वेब - सिरीज माध्यमावर आशया बाबतीत केवळ शहरी मक्तेदारी राहिली नाही आहे. ग्रामीण भागातील सृजनशील तरुणांनी आपले विषय मांडण्यासाठी स्वतः ग्रामीण भागातच निर्मिती संस्थांचं स्वप्न सत्यात उतरवले आहे. नाटक, मालिकांबरोबरच चित्रपटाचे शिवधनुष्य त्यांनी यशस्वीपणे पेलून दाखवले. येणाऱ्या दिवसात ग्रामीण आशयावर आधारित कालाकृतींना चांगला प्रतिसाद मिळून ग्रामीण संस्कृतीला मनोरंजन विश्वात मानाचे स्थान मिळेल यात शंका नाही.

Nazia Ali
alinazia309@gmail.com

|| Roots Of Future Distress ||

Corstone-Bihar's middle school girls participate in a Girls First Group, an initiative to enable girls to fight their own problems.

“Adolescence is a new birth, for the higher and more completely human traits are now born”- G. Stanely Hall.

While we wrestle with issues like population, poverty, unemployment, crime and so many more, one of its impacts often gets overlooked. One of its most worrisome impacts is on the psychology of children growing up. Adolescence is the most vulnerable period for the children, where they are likely to pick or drop certain traits in accord with their social environment. It is mandatory that we look into the prevalence of the psychological morbidity of the children that are the potential cause of their future distress.

In the fall of 2010, I visited my hometown, Khiri, which is a small village in the district of Buxar, Bihar. A fine smoggy morning called for a walk, and so out I was, trotting the narrow lanes of the village. A group of children dressed in blue trousers, full sleeved sweaters beneath which was white shirt, and monkey caps, were walking with their teacher towards the nearby farm which lushed with green pea shrubs. My urban upbringing involved being at the school at that hour of the morning so; I went up to the throng and asked the teacher why they were not at the school but heading elsewhere. With a small grin on his face Mr. Mustafa, the teacher, answered, “The math class is not as fun as picking peas, Madam.” In response, I only had a humble smile on my face, for I knew Mr. Mustafa was right.

The simple joy of being surrounded by green farms and sweet peas was just the luxury one would want to live. For me that luxury was an annual privilege. As a student I had everything, supply of all sorts of resources a student could need. But, now I desired more as an adolescent, at least a morning that promised an adventurous hike, a friend in my teacher and a fearless and unburdened approach to explore the

world.

The desire may seem like a mere romantic aspiration, but a stress-free environment to grow up in is certainly what an adolescent needs in order to develop a healthy psychology and hence a healthy life. However, the studies on the psychological constituency of adolescents, paint a worrisome picture before us. As per the National Mental Health survey conducted by the World Health Organisation, 2015, the prevalence of mental disorder among the children of the age group 13-17, a school going age group, was 7.3%. In the same year, the National Crime Records Bureau had released a data which stated that 8952 students had committed suicide that year. The statistics showed that the prevalence of mental disorders was almost twice in the urban areas (13.5%) in comparison with the rural areas (6.5%). The condition of that sect of the youth which contributes to the one-fifth population of the country has indeed reached to an alarming state.

To absolve the problem, we need to first find its roots, which essentially lie in the very surrounding of the child. While the family plays a vital role in forming the psychology and behaviour of children, school also plays a vital

role in the process. As important as it is to be understanding, caring and affectionate from the family end, the school also needs to display similar traits. The classroom, approach of the teachers, curriculum of the syllabus and many other factors, have a wide influence on the children.

Issues such as, lack of concentration, depression, anxiety, substance abuse, stress, peer pressure, are by and large the outcomes of social influence, which essentially originate from family environment and school.

“We try to provide a healthy environment to the children. During our training, we were taught about the psychological wellbeing of children. We make it a point to counsel our students every now and then. We track their attendance record to see if any student is remaining absent often, so as to take a follow up and help the student if any such problem is identified”, said Alamgir Ansari, class teacher of the 6th and 7th grade of UMS School in Kathaduda village of Bihar.

Economic backwardness, gender inequality, caste system are some of the prominent causes that have been identified for the psychological morbidity among the children. The urban scenario includes peer pressure, nuclear family structure, incessant competition and prestige as the primary causes of the same.

When seen in respect to geography and life style; a third dimension comes into the picture; which is the urban poor. There is a considerable section of the population, which faces acute economic instability but dwell in the urban areas.

Mrs. Surekha Nande, who is a counsellor at Sou. Vimlabai Garware School and Junior College says, “We have many students from slum areas who suffer certain anomalies. We have cases of depression and drug abuse. These children do not have a sound family, and the social and economic backwardness makes it adverse. However, we have counselling sessions to help these kids in every possible way. I coordinate with our teachers to monitor the behaviour of these kids, which helps me to carry out the necessary solutions required to get the kid through such tough times.”

Scanning the states

The cultural diversity of India brings diversity in the psychological conditions as well. When it comes to taking account of psychological morbidity, every state has presented varied data. According to a study conducted by Banaras Hindu University (BHU) and other universities in rural and sub-urban areas of the north India, the prevalence of depression was found to be 14.5% while that of anxiety disorder was 15%. Both, depression and anxiety were more prevalent among the female adolescents. The anxiety was more in

the students from the lower classes.

In the urban areas, the reasons are multi-fold. Lack of social acceptance, peer pressure, substance abuse, and the list goes on. The vast exposure has created room for unhealthy involvements and an individualistic approach in the adolescents of urban India. In a study conducted in the Valsad district of Gujarat, it was found that male students have better mental health as compared to the female students. Rural students have better mental health as compared to the urban students and the joint family students have better mental health as compared to the urban nuclear family students.

The research conducted in the urban and rural schools of Haryana, found that among adolescents in the rural secondary school, 6.86% had high need for consultation regarding emotional symptoms. Whereas adolescents in the urban senior secondary school had high need for consultation regarding hyperactivity, conduct, peer problems, and pro-social behaviour.

Considering depression, suicidal ideation, suicidal attempt, possession of weapon, physical violence, and tobacco & alcohol substance abuse, as the result of psychological morbidity, the study in the rural and urban schools of Jammu and Kashmir revealed that the two populations had

a slight variation in the proportions of prevalence, except Physical violence, which was observed to be significantly higher in the urban areas. Among the symptoms studied, those suggestive of depression were more frequently seen among the urban adolescents as compared to rural. Suicide attempts were reported by 2.4% urban and 2.5% rural students. This study shows that mental health issues like drug abuse and depression leading to suicidal ideation and attempts are gaining prominence among the adolescents in Jammu district.

Establishing the essence

“A new born child is believed to be zestful, co-operative, just, caring and intelligent. It’s the later oppressive processes that have a negative influence on a child. Schools play a major role in these processes. If the leaning processes involve negative elements, the child is likely to catch them as a part of their personality”, explains Deepali Awkale, Director of Swaanubhav India Human Development Pvt Ltd. It is interesting to know how a new born child is so neutral and humane in its nature, however, the rural and the urban environments overshadow the true characteristics of human beings.

One’s adolescence is very brief when compared to the life span of human beings. But this is when a child’s personality gets shaped. It might seem like an involuntary process, but is it really so? A child is what we make it. The social institutions like family, school and friends are the chiselling tools that shape a person’s psychology; hence, it is important to monitor the impact of the social environment on the children, who will make the tomorrow of today.

dYbr HXm

vrushkedar27@gmail.com

॥ i`gZnM qPJ BWbr-{VWbr ॥

Source : Pinterest

gÜ`m OJmV Am(WF\$
CbmT#btMr VrZ
gdmV`nr\$ j d`o CX`mg Ambr
AmhV. Vr ahUOo nmZnJm(\$H\$
gmBog, A_br nXmVnMoCEnmXZ
d {dH\$s Am(U n`nQ\$SmZ. `m
{VYhr j d`m/ àm`mZo VéU
dJ©JmH\$ Agè`mZo VéUmZm
AmH\$ {fV H\$aE`mV qH\$~hZm dG>
bmdE`mV`mj d`mZr`e {i db\$
Amho`maVhmVagÜ`mgJü`mV
OmV VéU bmb\$g\$`mAgbbm
Xe Agè`mZo`m CÜmJmZr BW\$
Mn\$JbM ~ñVmZ ~gdb\$ Amho
E`mVè`m E`mV i`gZmYrZVZo
`m {nT#bm Jmgb\$ Agè`mM\$
{XgZ`W\$ gmYmaUnUo Jm_rU
d ehar Aer Xar Amè`mOm
àE`m\$ j d`m_Ü`o {XgVo na\$/w
i`gZ hr EH\$\_d Jm`>Aer Amho
Á`m\_Ü`o Jm_rU Am(U ehar hr
Xar Ri H\$nUo{XgZ`W Zmhr.

तुम्हाला कमलेश आठवतो? भोपाळवरून दिल्लीला आलेला ८-९ वर्षांचा मुलगा? सोलुचनवाला कमलेश? आठवला नसेल किंवा माहीत नसेल तर युट्युबवर 'कमलेश सोल्युशन' असं सर्च करून बघा. काही महिन्यांपूर्वी सोशल मीडियावर कमलेशचा व्हिडीओ व्हायरल झाला होता. 'नशेबाज' या माहितीपटाचा छोटासा भाग असलेल्या या व्हिडीओमध्ये पंचकर ठीक करण्यासाठी वापरली जाणारी ट्युब व व्हाईटनरची नशा करणाऱ्या कमलेशची मुलाखत घेतलेली आहे. चरस, अफू, गांजा, सिगरेट यांच्या आहारी गेलेला हा कमलेश व्यसनासाठी आपल्या आईपासून लांब राहण्यासही तयार आहे. कोवळ्या

भोपाळवरून दिल्लीला आलेला व्यसनाधीन कमलेश

वयात व्यसनाधीन झालेले असे अनेक कमलेश आपल्या आजूबाजूला असतील.

सध्या जगात आर्थिक उलाढालींची तीन सर्वात मोठी क्षेत्रे उदयास आली आहेत. ती म्हणजे पोर्नोग्राफिक साईट्स, अमली पदार्थांचे उत्पादन व विक्री आणि स्मार्टफोन. या तिन्ही क्षेत्रांत प्रामुख्याने तरुण वर्ग ग्राहक असल्याने तरुणांना आकर्षित करण्यात, किंबहुना वेड लावण्यात या

क्षेत्रांनी यश मिळवलं आहे. भारत हा तर सध्या सगळ्यात जास्त तरुण लोकसंख्या असलेला देश असल्याने या उद्योगांनी इथं चांगलंच बस्तान बसवलं आहे. त्यातल्या त्यात व्यसनाधीनतेने युवा पिढीला ग्रासलं असल्याचं दिसून येतं. साधारणपणे ग्रामीण व शहरी अशी दरी आपल्याला प्रत्येक क्षेत्रामध्ये दिसते, परंतु व्यसन ही एकमेव गोष्ट अशी आहे ज्यामध्ये ग्रामीण आणि शहरी ही दरी ठळकपणे दिसून येत नाही. देशाच्या सगळ्याच भागांत तंबाखूजन्य पदार्थ, अमलीपदार्थ यांचे सहजपणे सेवन होते. महाविद्यालयीन तरुण वर्ग या पदार्थांच्या सेवनामध्ये अग्रेसर असल्याचे दिसून येते. शहरी व ग्रामीण भागातील तरुणांच्या व्यसनाच्या सवयींचा अभ्यास केला, तेव्हा अनेक गोष्टी समोर आल्या.

शहरी भागातील व्यसनाधीनता

शहरं म्हणलं की, लोकांची गर्दी, झगमगती जीवनशैली, मुबलक पैसा या सगळ्या गोष्टी आपल्या डोळ्यासमोर येतात. याच सगळ्या गोष्टींचा थेट संबंध तरुणांच्या व्यसनं करण्याच्या सवयींशी येतो. पुण्यातील एका प्रतिष्ठित महाविद्यालयातील काही तरुणांशी चर्चा केली तेव्हा असे लक्षात आले की, प्रत्येकाची व्यसनं करण्याची कारणं वेगवेगळी आहेत. कुणी म्हणालं अभ्यासाच्या टेन्शनमुळे व्यसनं करतो तर कुणी आईवडिलांच्या रोजच्या भांडणांना कंटाळून व्यसनं करतो. सिगारेट, हुक्का, दारू ही पुण्यातील सध्याची ट्रेंडींग व्यसनं आहेत. महाविद्यालयीन तरुणांचा या व्यसनांमधील सहभागाचा आकडा भयानक आहे. पुण्यातील बहुतांश हाय फाय भागांमध्ये अनेक हुक्का पार्लर, बार, पब आहेत. विकेंड्स आणि वाढदिवसाच्या पाट्यासाठी तिथे तरुणांची अक्षरशः जत्रा भरते.

व्यसनमुक्तीसाठीची त्रिसूत्री

१. अवैध दारूचे समूळ नियंत्रण करणे, आणि वैध दारूवर कठोर बंदी घालणे.
२. व्यसनमुक्ती केंद्राच्या पलीकडे जाऊन समाजकेंद्री स्वस्त व प्रभावी व्यसनमुक्ती उपचार उपलब्ध करणे.
३. व्यसनांची प्रतिष्ठा कमी करण्यासाठी युवक-युवतींमध्ये प्रबोधनावर भर देणारी धडक मोहीम राबविणे.

पुणे, मुंबई, दिल्ली, बंगळूर यांसारख्या मेट्रो शहरांमध्ये हायप्रोफाईल व्यसनं सर्रास केली जातात. दारू, सिगारेट या नेहमीच्या व्यसनांसोबतच हल्ली कोकेन, चरस, हुक्का यांसारख्या गोष्टींचे सेवन करण्याचे प्रमाण झपाट्याने वाढत आहे. त्याच महाविद्यालयीन तरुणांशी बोलताना 'स्नेक पॉट' सारखा अतिभयानक प्रकार समजला. सापाचे विष अंगात भिनवून नशा करण्याच्या विचित्र गोष्टीची तरुणांमध्ये भयानक क्रेझ आहे.

शहरी भागांमध्ये इतर कशात दिसली नाही तरी व्यसनं करताना मात्र 'स्त्री-पुरुष समानता' दिसून येते. शहरातील कुठल्याही महाविद्यालयाच्या, ऑफिसच्या जवळपास फेरफटका मारला की, उघडपणे मुलांच्या सोबतीने मुली सिगारेट ओढताना दिसतात. मुलांची बरोबरी करण्याच्या नादात मुलीही व्यसनांच्या आहारी जातात. सिगारेट किंवा हुक्का ओढणे त्यातही 'भारी ब्रँड' ओढणे म्हणजे आपण उच्च वर्गातले आहोत आणि हीच व्यसनं म्हणजे प्रतिष्ठा हे समीकरण या मुलांच्या डोक्यात पक्के बसले आहे. विविध सामाजिक विषयांवर लिहणाऱ्या पत्रकार अस्मिता चितळे यांच्या मते, तुम्ही जिथे राहता तो परिसर, तिथली परिस्थिती हा व्यसन या विषयातील खूप महत्वाचा भाग आहे. या अनुषंगाने विचार केला असता शहरी मुला-मुलींच्या व्यसनाधीनतेला कारणीभूत घटक म्हणजे पैसा आणि पालकांचे दुर्लक्ष असल्याचे दिसते. पालकांकडून पॉकेटमनी म्हणून मुबलक पैसा मिळतो. त्याच पैशांच्या जिवावर मुलं-मुली आपल्या व्यसनांची तहानभूक भागवतात. प्रामुख्याने शहरांमध्ये विभक्त कुटुंबपद्धती असते. त्यातही आई-वडील दोघेही नोकरी करणारे, त्यामुळे मुलांकडे लक्ष देण्यास त्यांना वेळ नसतो. पालक त्यांच्या कामात आणि मुलं त्यांच्या विश्वात अशी परिस्थिती असल्याने आपोआप संवादाचा अभाव असतो. परिणामी तारुण्यातील पावलं वाट चुकतात आणि व्यसनांच्या विळख्यात जाऊन पडतात.

ग्रामीण भागातील व्यसनाधीनता

ग्रामीण भागातील तरुणांच्या व्यसनांच्या सवयी थोड्या वेगळ्या आहेत. परंतु व्यसनं

व्यसनांच्या आहारी जातात. यात दारू आणि सिगारेट पिण्याचे प्रमाण प्रचंड आहे. शहराच्या मानाने ग्रामीण भागामध्ये लोकसंख्या कमी असते, आपल्याला किंवा आपल्या घरातल्यांना ओळखत नाहीत अशी माणसेही फार कमी असतात, त्यामुळे पकडलं जाण्याची भीती असल्याने उघडपणे व्यसनं करण्याचं प्रमाण कमी आहे. परंतु 'इच्छा तिथे मार्ग' हा मंत्र इथेही लागू होतो आणि लपून-छपून व्यसनं केली जातात. ग्रामीण व निमशहरी भागातील महाविद्यालयांमधील तरुणांशी संवाद साधला असता असे लक्षात आले की, ह्या मुलांना तंबाखू, गुटखा आणि मावा यांचा प्रचंड नाद आहे. तसेच ब्रँडच्या मागे ने जाता जी मिळेल ती दारू पिण्यात यांना धन्यता वाटते. ग्रामीण भागामध्ये मुलींचं व्यसनं करण्याचं प्रमाण नगण्य असलं तरी व्यसनांच्या वाटेवर पैजणांचे पाय पडत आहेतच.

वाढत्या वयातील व्यसनं

कॉलेजला जाणाऱ्या मुलामुलींना व्यसनं करताना पाहिलं तरी हे वयच असं आहे अशी समजूत घालून सोडून दिलं जायचं किंबहुना अजूनही जातं. पण आजकाल जरा आजूबाजूला निरखून पाहिलं की शाळकरी मुलंसुद्धा तंबाखू, सिगारेट, गुटखा यांच्या आहारी गेलेली दिसतात. कमी वयात श्रिल अनुभवायला म्हणून, आपल्या आजूबाजूची वयाने मोठी असलेली मुलं बघून किंवा अगदी घरात आपले पालक करतात म्हणून व्यसन करून बघू या कारणांमुळे वयाच्या १५व्या वर्षाच्या आधीच यांच्या हातातोंडात व पर्यायाने डोक्यात व्यसनरूपी राक्षसाने शिरकाव केला आहे. लहान वयातच व्यसनाच्या अधीन झाल्याने ही व्यसनं यांच्या आयुष्याला चिटकून जातात, यामुळे भविष्यात या मुलांचं वयोमान कमी होणार असलं तरी व्यसनांचं वय वाढतच जाईल.

सध्या जगातील सर्वात जास्त तरुण लोकसंख्या असलेल्या आपल्या देशातील हीच तरुण पिढी झपाट्याने व्यसनांच्या आहारी जात आहे. याचा परिणाम त्यांच्या आरोग्यावर तर होतोच आहे शिवाय यामुळे सामाजिक आरोग्य देखील बिघडत आहे, याची जाणीव तरुणांना नाही.

अखिल भारतीय वैद्यकीय संस्थेने २०१६ मध्ये केलेल्या सर्व्हेनुसार महाराष्ट्रामध्ये एका वर्षात सरासरी १३७२ मुलं-मुली व्यसनांमुळे आत्महत्या करतात असे दिसून आले. तसेच सामाजिक न्याय व विकास मंत्रालयाने २०१४ साली घेतलेल्या सर्व्हेनुसार भारतामध्ये जवळपास एक कोटीपेक्षा जास्त तरुण कोकेन, चरस या अमली पदार्थांचे सेवन करतात. तरुणांना व्यसनांची अशी झिंग चढली आहे की, त्या नशेत ते स्वतःच आपल्या जीवाशी खेळत आहेत हा विचारही त्यांच्या गावी नसतो. दारू, सिगारेट, हुक्का, तंबाखू ही व्यसनं अकाली मृत्यू आणि लैंगिक समस्या निर्माण करतात मात्र असे असून सुद्धा तरुणांमध्ये ते 'स्टेटस सिम्बॉल' मानलं जात असल्यानं त्याला उगाचच प्रतिष्ठेचे वलय लाभलं आहे. अनेकदा ही मुलं व्यसनांच्या मागे अशी वाहवत जातात की, त्यातून बाहेर पडणं कठीण होऊन बसतं. मग डॉक्टर आणि व्यसनमुक्ती केंद्रांचा दरवाजा हाच शेवटचा पर्याय शिल्लक राहतो. मुक्तांगण व्यसनमुक्ती केंद्राच्या संचालिका मुक्ता पुणतांबेकर याबाबतीत म्हणतात की, 'सिनेमा आणि सोशल मीडियामुळे व्यसनांना ग्लॅमर आले आहे, त्यामुळे तरुण पिढी जास्त प्रमाणात इकडे खेचली जात आहे. मुक्तांगणने तरुण मुलांसाठी यंगिस्तान नावाचा व्यसनमुक्ती कार्यक्रम तयार केला असून महिन्याला दहा मुले नव्याने येतात. यावरूनच तरुणांचा व्यसनांकडे वाढणारा ओघ दिसून येतो.'

तरुणाईला व्यसनं करण्यापासून परावृत्त करण्यासाठी भरपूर प्रयत्नांची गरज आहे. कोवळ्या वयापासूनच त्यांना व्यसनांच्या भीषण परिणामांची वेळोवेळी जाणीव करून देत राहिलं तर चित्र नक्कीच बदलेल. जे व्यसनांच्या आहारी गेले आहेत त्यांना देखील योग्य मानसिक आधार दिला तर व्यसनरुपी राक्षसाच्या तावडीतून त्यांची सुटका होऊ शकते. आपण शहरात राहणारे असो किंवा गावात आपल्या आजूबाजूला नवीन कमलेश तयार होणार नाहीत याची जबाबदारी काही प्रमाणात आपलीही आहे. व्यसनांच्या गुहेत आत जाणाऱ्या पावलांचे ठसे फार असतात पण परतणाऱ्या पावलांचे अगदी कमी. If you can quit for a day, you can quit for lifetime. हा विश्वास मनमध्ये ठेवला तर ह्या राक्षसी गुहेत जाणारी पावलं थांबतीलही व काही प्रमाणात परतही येतील.

Prasad Pawar-
prasadpawar68@gmail.com

|| LGBT: Life Gets Better Together ||

A still from LGBT March in Nagpur.

The matter of personal choice and sexual preferences stands above everything else, and in the end, love conquers!

The concept of homosexuality might be unknown to a section of people in India, but our culture has definitely enlightened on the community of trans-genders. The cultural history also reveals the sordid traditions like Devdasi, where the very transgender community, known as 'Hijra', was objectified and sexually exploited by the elites. The practice is still prevalent in many regions of our country.

There is absolutely nothing wrong with being a pride member. There is definitely nothing wrong to be straight forward and come out with the fact that "You aren't straight". And there is also nothing wrong to be the one who you are by completely forgetting what others are saying. But these opinions of mine don't form a consensus. These opinions are voiced only by a few in the society, while the rest of the populace keeps quiet or makes fun of this. In the process of writing this article I was specifically told by almost everyone that their identity must not be revealed and this indicates how serious this fear could get.

Before asking the question 'Where are we heading?' we must know where we are forthwith. Sitting in an air-conditioned room, sipping margarita, attending conferences on this issue and surfing through portals like BuzzFeed will carve your perspective only for specific urban matters. But what are the grievances of the LGBT community once we leave city borders far away? Do they face the same issues? Are they suffering more or should this only be treated as a global phenomenon by painting everything with the same brush, is what needs to be addressed.

The Supreme Court has now given a verdict of decriminalisation of IPC section 377. Supporting the

verdict, the entire nation is drenched in celebrations. However, are we all mentally prepared to accept the change? Are we really sure that if a dear one decides to reveal his/her sexuality, we will be accepting enough to have their backs?

While researching on this topic I came across this wonderful organisation called Men against Violence And Abuse(MAVA), that has strived to put an end to abuses towards any gender, for many years. Their modus operandi is to give legal support to the abuse victims, and to undertake awareness drives among young boys about stopping and preventing violence against any of their female or transgender friend or someone in their close vicinity.

While communicating with Harish Sadani, the founder of MAVA, he didn't forget to highlight the importance of such causes, and particularly stressed on the difficulties which he had to face while dealing with the urban and some rural Maharashtra cases. He says, "Even cities like Mumbai have diverse approaches and problems of these communities. Slums have a separate set of thoughts and issues, while upper classes share some different versions. What we need to achieve is, a bridge of justice to everyone." But organisations like MAVA do have their limitations.

Firstly unlike many other causes, LGBTQ matters are still considered as a taboo, and hence volunteer support along with some financial aid, are the biggest challenges.

In this journey, I further came across a wonderful human being named Sarang Punekar, who underwent a sex change operation as soon as she realised about her sexual inclinations. She was the first transgender student who got herself enrolled in Savitribai Phule Pune University (SPPU), for the gender studies course.

Further interaction revealed that even though she had a wonderful life as a part of that community, the outside world was not very supportive. She had to survive on begging and borrowing, as the society is still not accepting of the community and abhor sharing a workspace with them. She went on to extricate the life in a closed, well protected community and outside world and that gap was huge.

It would be extremely unfair to deny that the LGBTQ community has suffered a lot and Justice Indu Malhotra has rightly said, "History owes an apology to LGBTQ community!" The problems can't be the same for rural communities and even the global perspective has an altogether different narrative to offer. In my very own native place - Belgaum, those who were found indulging in 'unnatural sex', faced social boycott, which is a usual phenomenon that is deeply rooted in the rural society. The draconian British era section 377 in the IPC has now finally become decriminalised but who will stop the moral policing? Who knows what will happen in the interiors of India since the issue doesn't remain an urban concern? All these complexities still remain unanswered.

The concept of homosexuality might be unknown to a section of people in India, but our culture has definitely enlightened on the community of trans-genders. The cultural history

also reveals the sordid traditions like Devdasi, where the very transgender community, known as 'Hijra', was objectified and sexually exploited by the elites. The practice is still prevalent in many regions of our country.

The transgender community often falls victim to many superstitions. Hence prominence of the issue in the rural areas, need to be dealt first, which stirred up the entire community and a spectrum of activists. Talking about the United States, rural LGBTQ

Source : Samapathik Trust

community still faces health care issues while the rest have nothing but comfortable access to medical facilities. Also many western cultures have noted the demand for emotional and mental support and that constitutes a huge chunk of problems. In India, however, what others say does matter and matters the most. Rural areas still consider homosexuality as a taboo. Due to such stigma, a person as bright as Mohanaswamy, author of the book 'Mohanaswamy', took over 40 years to come out openly as gay. Mohanaswamy hails from the rural Bellary belt of Karnataka. Several global studies at the University of Kansas pointed out that it's not always the society that creates hurdles, but lack of resources also prove to create the impediments. This is where the proud urban members have a slight edge over the rural mates.

Several NGOs such as NAZ foundation, Humsafar Trust, Sangama, Sappho for equality and many small organisations are leading the march for better community rights. Our failure lies in the very basic ground where a

chunk of the society needs to act and strive for their rights by identifying themselves different from others and that blows sane minds.

The 25 year long injustice, which involved convicting people under the suspicion of homosexuality, has finally resulted in the victory of the LGBTQ community. However, it is disgraceful that it took us quarter of a century to repeal the inhuman IPC section, where eventually the court had to intervene.

When otherwise chest thumping nationalists like us don't leave any opportunity to blame British for our misfortunes, why did we allow to restrict ourselves with such a Macaulay code? We seriously need to answer our inner conscience.

As Laxmi Tripathi, a well known transgender activist, says the Supreme court verdict is a tight slap on those opposing and orthodox faces, this slap should be pan India and not only to the urban centric movements.

As a matter of curiosity and research I also checked some of the gay dating apps and websites. The problem lies in the revelation of identity. Many people disclose their identity only after some initial conversations and building of trust, and that fear is fearsome. Many revealed that they aren't afraid of the legal machinery, but are afraid of being thrown out and termed outcast. Some say that legal victory can't determine our survival and we require both the legal as well as the societal backing.

Hence recognition of identity, common treatment, community support along with Legal support is necessary. The judgement is just half a battle won, but social stigma and approach should be changed. And how to do that is the biggest puzzle. Morality cannot be martyred at the altar of social morality. Only constitutional morality exists in our country. Everyone individually must be protected come what may.

Let the rainbow shine as bright and as high it can get!

JmİrlrJmİr

gayatrishrigondekar@gmail.com

HN>Xb ahm HN>XbJo

Source : jagrutiyatra.in

gm m(OH\$ AmU AmWPH\$
Xb mda ZgE` mJBnm
Z maVm VéUnf Ü`o amOJma
{Z VMr àUm OmJdUmao
'OmJr `m m' hoA(^` mZ àE` j
H\$Vrda ^a XVmZm {XgVo
XemV hmV Agbbo OmVr`
dmX, X\$J` ^m(fH\$ AmU ànfVH\$
dmX `m m o VéU ~amOJmar
AmU JWhomrH\$Sø di Ê`mMr
^rVr {Z m Pnlor Antho Aem
dmVmdaUmVZ VéUnfZm Xp
RdZ Ê`mZm amOJma {Z Vrg
ànfgrhZ XÊ` mMod Ê` mVrb
j Vm Am l Z Ê`mZm gYr
d ^m\$xb C^maÊ`mV hmV^ma
bmdUam EH\$ _hEdnJ©CnH\$_
OmJr `m m mV hmV Antho

देशातील सामाजिक स्थिती सुधारण्याच्या दृष्टीकोनातून केंद्र व राज्य सरकारे काम करत असतात. त्यात शासकीय तसेच स्वयंसेवी संस्था विविध पद्धतीने योगदान देतात. आज एकूणच समाजाच्या परिपूर्ण व चौफेर विकासाचे ध्येय डोळ्यांसमोर ठेवून या संस्था उल्लेखनीय काम करत आहेत. महिला व बालविकास, ज्येष्ठ नागरिक, मानवी हक्क यांच्यापासून ते पर्यावरण आणि पशु-पक्ष्यांचे संवर्धन या क्षेत्रांमध्ये अनेक नामवंत संस्था आज घडीला कार्यरत आहेत. मात्र तरुणांना स्वयंपूर्ण बनविण्याच्या हेतूने उद्योजकता आणि कौशल्य विकास क्षेत्रात काम करणाऱ्या संस्था तशा मोजक्याच आहेत. त्यापैकीच एक अग्रगण्य संस्था म्हणजे 'टाटा समूह', देशाला स्वयंरोजगार आणि कौशल्य विकास क्षेत्रात बळकटी आणण्यासाठी टाटा समूह आणि जागृती सेवा संस्थान यांच्या वतीने एक आगळावेगळा उपक्रम गेल्या २१ वर्षांपासून सुरू आहे. या उपक्रमाचे नाव आहे 'जागृती यात्रा'

१ रेल्वे, २० डबे, त्या डब्यांमध्ये ५०० तरुण-तरुणी आणि १५ दिवसांत देशभरातील ८ हजार किलोमीटरच्या परिघातील १२ ठिकाणांचा प्रवास. हे वर्णनच उत्सुकता वाढवणारे आहे. एखाद्या महाविद्यालयाच्या सहलीप्रमाणेच ही यात्रा असेल असे वरवर वाचून किंवा पाहून कोणालाही वाटू शकते. पण यात्रेच्या आत दडलेल्या गाभ्याला अस्सल भारतीय संस्कृतीचा सुगंध आहे. दरवर्षी डिसेंबरअखेर या यात्रेचे आयोजन करण्यात येते. सुरुवात होते ती मुंबईहून. पुढे तामीळनाडूतील कन्याकुमारी, मदुराई, मग कर्नाटकातील बेंगळुरू, त्यानंतर आंध्रप्रदेशात श्री सिटी आणि विशाखापट्टणम मार्गे ओरिसातील गंजम या ठिकाणांना भेटी दिल्या जातात. पुढे बिहारमधील नालंदा, उत्तरप्रदेशातील

देवरियामार्गे दिल्ली व तिथून राजस्थानातील तिलोनिया, गुजरातमधील अहमदाबादमार्गे मुंबई असे जागृती यात्रेचे स्वरूप आहे. यात्रेसाठी ५०० यात्रेकरूंची ऑनलाईन-ऑफलाईन पद्धतीने निवड करण्यात येते, त्यामध्ये तरुण-तरुणींचे प्रमाण सम-समान ठेवले जाते. ग्रामीण भागातील तरुणांना यामध्ये सर्वाधिक प्राधान्य दिले जाते. देशातील १३ प्रमुख शहरांमधील औद्योगिक क्षेत्रातील यशस्वी व्यक्ती आणि संस्थांची ओळख यात्रेकरूंना करून देण्यात येते. तसेच प्रवासा दरम्यान वेगवेगळ्या स्पर्धा, चर्चा सत्रे, वादविवाद हे उपक्रम राबविले जातात.

यंदा जागृती यात्रेचे ११ वे पर्व आहे. सर्वप्रथम १९९७ साली जागृती यात्रेचे संस्थापक शशांक मणी त्रिपाठी यांनी भारतीय स्वातंत्र्याच्या सुवर्णम होत्सवी वर्षानिमित्त 'आझाद भारत रेल यात्रा' आयोजित केली होती. त्रिपाठी यांनी सुरु केलेल्या या उपक्रमात ए. राज. कृष्णमुर्ती, गीतांजली भट्टाचार्य, रेवती प्रभू, स्वप्नील दीक्षित यांसारख्या अनेक स्वयंसेवकांचा मोलाचा वाटा आहे. २०२२ पर्यंत देशात १ लाख उद्योजक तयार करून १० लाख लोकांना रोजगार मिळवून देणे हे या यात्रेचे उद्दिष्ट आहे.

सुशिक्षित बेरोजगारांचा प्रश्न गंभीर होत असून गेल्या महिन्यात नोकरी मिळावी यासाठी साडेचार हजारांवर तरुणांनी शासनाच्या महास्वयं या संकेतस्थळावर नावनोंदणी केली आहे. देशभरात केवळ महाराष्ट्राचा विचार केला तर काही प्रमुख जिल्ह्यांमध्ये नोंदणीकृत सुशिक्षित तरुण बेरोजगारांची संख्या २ लाखांवर आहे. आज शहरातील सुशिक्षित तरुणांसमोर बेरोजगारीचे आव्हान असतानाच ग्रामीण कृषी क्षेत्र देखील फायद्यात नसल्यामुळे ग्रामीण बेरोजगारीची समस्या देशासमोर आ वासून उभी राहिली आहे.

काळानुरूप समाजात होत असलेले औद्योगिक व सामाजिक बदल टिपत शशांक मणी त्रिपाठी यांनी 'इंडिया ए हिलिंग सिव्हीलायझेशन' हे पुस्तक लिहिले, याचे प्रकाशन २००७ मध्ये हार्पर कॉलिन्स या प्रकाशन संस्थेने केले. हे इथे नमूद करण्याचे कारण म्हणजे याच पुस्तकातून प्रेरणा घेऊन विकासाच्या दृष्टीकोनातून या महत्वाकांक्षी उपक्रमास चालना मिळाली आहे.

जागृती यात्रेत देशातील शहरी व ग्रामीण भागाबरोबरच परदेशातील तरुणांचाही सहभाग असल्यामुळे त्यांच्यात वैश्विक भान निर्माण होण्यास मदत होते. ग्रामीण भागातील तरुणांमध्ये रोजगाराच्या संधी निर्माण करून त्यांना उद्योग जगताच्या मुख्य प्रवाहात आणणे हा या यात्रेचा मुख्य हेतू असल्याचे दिसून येते. कारण ग्रामीण भागात रोजगाराच्या मुबलक संधी उपलब्ध नसतात. परंतु त्या संधी तयार करण्याची ताकद या तरुणांमध्ये असते म्हणून त्यांना ती संधी उपलब्ध करून देण्याचे काम जागृती यात्रा या उपक्रमाद्वारे केले जाते.

यात्रेत सहभाग घेण्यासाठीची निवडप्रक्रिया अगदी सोपी आहे. ऑनलाईन तसेच ऑफलाईन अर्ज मागवून निवडप्रक्रिया केली जाते. निवड होण्यासाठी काही प्रश्नांची उत्तरे निबंध स्वरूपात द्यावी लागतात. हे प्रश्नच या संपूर्ण प्रक्रियेत महत्वाचे ठरतात. यातून अर्जदाराची वैचारिक क्षमता, देश बदला विषयीची जागरूकता आणि मूल्ये पडताळून पाहिली जातात. उमेदवाराचे भारताच्या समस्यांविषयी असलेले आकलन आणि त्या सोडविण्यासाठी असलेली तळमळ बघितली जाते. भारतासह इतर १५ देशांतून या यात्रेसाठी अर्ज येत असतात.

यात्रेच्या दुसऱ्या टप्प्यात काही भेटी होतात; तसेच निरनिराळी चर्चासत्रे होतात. यामधून काही संघ निवडले जातात हे संघ पुढे मार्च ते नोव्हेंबर या काळात स्वतःच्या प्रकल्पावर काम करतात. मार्च महिन्यात जागृती यात्रेदरम्यान 'बिग ग्यान ट्री' या स्पर्धेत विजयी झालेले संघ देवरिया येथे निवासी कार्यशाळेसाठी बोलवले जातात व याच ठिकाणी या संघाच्या बिझनेस प्लॅनविषयी चर्चा केली जाते. ऑगस्ट महिन्यात काही स्थानिक व राजकीय नेते यांच्याशी बैठका करून देशातील सद्यस्थिती व प्रमुख विषयांवर चर्चा केली जाते. ऑक्टोबर महिन्यात हे संघ जागृती यात्रेत पूर्वी सहभागी झालेल्या यात्रेकरूंची देशातील वेगवेगळ्या ठिकाणी जाऊन भेटी घेतात. या भेटींदरम्यान त्यांचे जागृती यात्रेविषयीचे अनुभव व त्यांच्या उद्योगाविषयी माहिती सहभागी संघाना करून दिली जाते. यात्रेच्या शेवटच्या टप्प्यात नोव्हेंबर महिन्यात निवडलेल्या २१९ यात्रेकरूंना देशातील वेगवेगळ्या खेड्यात आपला प्रकल्प प्रायोगिक तत्वावर स्थापन करून त्याच्यावर काम करण्यासाठी प्रोत्साहित केले जाते.

गेल्या वर्षी देशातील २५ जिल्ह्यांत असे प्रकल्प उभारण्यात आले होते. या प्रायोगिक प्रकल्पातून सहा सर्वोत्तम संघ निवडले जातात व त्यातील कौशल्यपूर्ण तीन संघाना त्यांच्या सर्वोत्कृष्ट

प्रकल्पासाठी गौरविले जाते व भविष्यात त्यांना या प्रकल्पाच्या स्थापनेसाठी प्रेरणा दिली जाते. आजपर्यंत गुगल, डेल, कोका-कोला, केर्न इंडिया, टाटा यांच्यासह मोठ्या औद्योगिक संस्था आणि व्यक्तींनी जागृती यात्रेस प्रायोजकत्व दिले आहे. या उपक्रमात जागृती यात्राने औद्योगिक विकासास पूरक अशा शेती, शिक्षण, ऊर्जा, आरोग्यसेवा, उत्पादन, पाणी आणि स्वच्छता, कला व संस्कृती, खेळ या सात मुख्य घटकांवर लक्ष केंद्रित केले आहे.

यामध्ये शेतीविषयक एक गाव : द ग्रीन पाथ, झिरो बजेट नॅचरल फार्मिंग या संस्थाना भेट दिली जाते. या संस्था सोशल मीडियाचा वापर करून हवामान, बी-बियाणांचे भाव, पिकाचे भाव, सेंद्रिय शेती, तंत्रज्ञानावर आधारित शेती व्यवस्थापनास आवश्यक असणाऱ्या घटकावर मार्गदर्शन करतात व कृषी मेळाव्यांचे आयोजन करतात. 'कथालय', 'युवर टुली थिएटर' या संस्थांच्या भेटीतून देशातील संस्कृती आणि कला यांच्या माध्यमातून समाजपरिवर्तन कसे होत आहे

आणि प्रेरणादायी असा होता. यासारखे कृतीशील आणि प्रेरणादायी प्रकल्प दरवर्षीच राबविले जातात व त्यातून तरुणांना, त्यांच्या उद्योजक जगतात येण्याच्या स्वप्नांना उभारी मिळते, असे जागृतीयात्रेत सहभागी झालेले माध्यमप्रतिनिधी जीवराज चोले सांगतात.

सामाजिक आणि आर्थिक बदलांवर नुसत्या गप्पा न मारता तरुणांमध्ये रोजगार निर्मितीची प्रेरणा जागवणारे हे अभियान प्रत्यक्ष कृतीवर भर देताना दिसते. देशात होत असलेले जातीय वाद, दंगे, भाषिक आणि प्रांतिक वाद यामुळे तरुण बेरोजगारी आणि गुन्हेगारीकडे वळण्याची भीती निर्माण झाली आहे. अशा वातावरण तरुणांना दूर ठेवून त्यांना रोजगार निर्मितीस प्रोत्साहन देण्याचे व त्यांच्यातील क्षमता ओळखून त्यांना संधी व भांडवल उभारण्यात हातभार लावणारा एक महत्वपूर्ण उपक्रम जागृती यात्रेमार्फत होत आहे. भारताच्या कानाकोपऱ्यातील विविध प्रांत, भाषा आणि संस्कृतीतील तरुण-तरुणी आणि जगभरातील तरुणांशी सांगड घालून एका नवीन

जागृती यात्रेतील सहभागी तरुण-तरुणी

याची माहिती यात्रेतील सहभागी तरुणांना दिली जाते व त्यातून उद्योगास चालना देण्याबाबत प्रशिक्षण दिले जाते.

ग्रामीण पत्रकारांना त्यांच्या लेखनासाठी संधी निर्माण करून देण्यासाठी '१०१ रिपोर्टर' या उपक्रम ाचे आयोजन केले जाते. या कामासाठी पत्रकारांना योग्य मोबदला देखील दिला जातो. 'शिक्षण' या घटकावर लक्ष केंद्रित करत असताना पारंपरिक पठडीच्या बाहेर शिक्षण देणाऱ्या संस्थाना किंवा व्यक्तींना भेटी दिल्या जातात. उदा. कर्नाटकातील एका ग्रामीण भागातील शाळा ज्या गावात पाणी, रस्ते, वीज यांसारख्या सुविधांचा अभाव आहे अशा गावातील एका शिक्षकाने त्या शाळेचे रूप असे पालटले की शहरातील कॉन्व्हेंटच्या मुलांपेक्षाही अस्खलित इंग्लिश या शाळेतील मुले बोलत होती हा प्रसंग नक्कीच यात्रेकरूंना अविस्मरणीय

आदर्शवादी भारताच्या उभारणीसाठी जागृती यात्रेसारख्या उपक्रमाची आवश्यकता आहे. विकासापासून वंचित राहिलेल्या ग्रामीण भागातील तरुण-तरुणींसाठी उद्योजकतेचे विश्व खुले करून जागृती यात्रा खऱ्या अर्थाने स्वयंरोजगार आणि कौशल्य विकास याबाबत सामाजिक जनजागृती मध्ये मोलाची भूमिका बजावत आहे.

Apeksha Tickoo
tickoo.apeksha@gmail.com

A woman in the rural space is willing to buy a fairness cream as opposed to a sanitary pad because she doesn't feel the need to use it. A lot of women still use ash, sand, grass and leaves because that is what they are habitual to. Age old habits have become tradition, where all women of a household use the same cloth. They are unaware about the health hazards that come along with it, so distributing pads won't curb the challenge, educating people will.

|| The Bloody Taboo ||

“A 19 year old newly-wed girl, in Gadchiroli district of Maharashtra was bit by a snake during her stay at Kurma Ghar. Despite adequate medical facilities, she lost her life because no one came forward to take her to the hospital. According to the villagers, she was an untouchable because she was menstruating. Such was the level of ignorance regarding menstruation amongst them.” Recalled Sunanda Khobragade, who works with Society for Education Action and Research in Community Health (SEARCH), a Voluntary organization. Sunanda has been working in Gadchiroli

for 25 years, creating awareness about menstruation, adolescent sex education and de-addiction amongst other issues.

Away from the village, in a shambly, unsteady structure, without electricity or water, surrounded by venomous snakes and scorpions- women from Gond tribe in Gadchiroli are expected to spend the five days of their menstruation in these huts or ‘Kurma Ghar’. An age-old practice and now, a part of their tradition, the tribals relate Kurma Ghar to their identity. “Nobody forces these women to leave the village during menstruation, it’s more of a choice. 10 years back when I asked the women if they wanted to end this practice, I received a unanimous ‘No’. According to these women, they look forward to these five days when there is no work to do and therefore they can catch up on the gossip, relax, roam around in the jungle and finally have time for themselves. They have become so accustomed to it that they don’t even realize that they are being denied of basic human rights and overlook all the challenges that come with it” added Sunanda.

Rina Dugga, from Gadchiroli, aptly explains why most of the women are hesitant to speak against this practice. “I wish I could do something to change this tradition. But, when all the people around you expect you to do something,

A Kurma Ghar at Gadchiroli

you can’t go against them. If someone tries to put an end to this practice and doesn’t go to Kurma Ghar during menstruation, any mishap that happens in the village after that, is blamed on her; even if the cattle die or someone falls sick. Considering this, no one can go against the community, even if it means living in total discomfort for 5 days, every month for the rest of your life.”, shared the 30-year-old.

In 2015, the National Human Rights Commission directed the Maharashtra Government to put an end to the practice of Kurma Ghars, stating it to be ‘a serious violation to the human rights of women’. All this was a result of the efforts put in by Dilip Barsagade, President, SPARSH (Society for People Action in Rural Service and Health) and his team. Dilip did a research on 58 ‘Gaokors’ and sent this report to the Tribal Secretary, Collector and NHRC. Subsequently, in 2013, NHRC directed the Chief Secretary of the state to set a panel for the same. A team Chief Secretary of the Chief Secretary of the state to set a panel for the same. A team from Tribal research Department, Pune, was sent down to Gadchiroli, to further assess the situation. As shared by Dilip, the team was taken aback after looking at the grievous situation persisting in these areas, whose data was nowhere to be found in government records.

“After all the findings, in 2015, NHRC instructed the State Government to form a committee for the same, in order to set things in motion for improving the condition of women in Gadchiroli. Therefore, the Additional Tribal Commissioner formed a committee, including me as a member of it. Every 3 months, NHRC asked the State Government for updates and in return, was assured of regular meetings and discussions regarding the same. However, no meeting ever happened for three years since the committee was created. The first meeting that happened since the creation of the committee in 2015, was in July, this year. That is how our system works!”, shared Dilip. As per his data, most of the Kurma Ghars in the heart of tribal areas, don’t even have a door. The women use rags, leaves and cloths during menstruation which they are not allowed to dry under the Sun, increasing the chances of infections by multifold.

Sunanda shares the same views as Dilip as far as government involvement is concerned. According to her, so far, the administration has taken no initiative in this field. “Eliminating Kurma Ghars is no solution to the problem. You destroy one and the villagers will build ten because they are not ready to let go off their traditions. Instead, proposing practical solutions is the need of the hour and we have practiced the same, successfully.”, she added.

Snehal Choudhary, a software engineer from Yavatmal is another warrior who fights for normalizing the concept of menstruation in both rural and urban spaces. With her NGO, Kshitij, 26 year old Snehal has been working in the field for 8 years now and has educated around 25,000 teenage girls and boys regarding the same.

“My wake up call was when an orphanage that I used to work with in Solapur, called me saying that a girl had locked herself up in the room. I went to the orphanage, and as soon as the eleven year old came out, she hugged me, crying and whispered something into my ear that I can never forget. She said, she had ‘blood cancer’, because she had got her first period and was completely unaware about what was happening with her.”, said the Snehal.

Earlier this year when Maharashtra government rolled out Asmita

Yojana, aiming to provide subsidized sanitary pads to girls and women in rural areas, Snehal was invited for a meeting with the authorities to plan out proper implementation. “Though the initiative is good but it is not targeting the main problem there is, that is lack of awareness. A woman in the rural space is willing to buy a fairness cream as opposed to a sanitary pad because she doesn’t feel the need to use it. A lot of women still use ash, sand, grass

An unhygienic washroom.

and leaves because that is what they are habitual to. Age old habits have become tradition, where all women of a household use the same cloth. They are unaware about the health hazards that come along with it, so distributing pads won’t curb the challenge, educating people will.”

According to her, the first step that needs to be taken is breaking the taboo and shame surrounding menstruation. “I have been to a lot of villages during the awareness drives and the rules that are imposed on women during menstruation, never cease to shock me. Lactating mothers are not allowed to touch their children, let alone feed them during the five days; the touch of a menstruating woman is considered impure; they are treated like they have a communicable disease. But this can’t be stopped till the tradition of considering menstruation as a ‘disease’ is eliminated.”, added Snehal.

Talking about tradition, to make conditions for menstruating women safe and comfortable in Gadchiroli, the team of SEARCH, with active participation from the tribals have erected spacious Kurma Ghars. “Instead of challenging their beliefs, we aim at tackling the present situation,

not against, but with the villagers.” The villagers have further devised a new system to maintain Kurma Ghars where in, each time during the stay at kurma ghar, a woman is expected to pay a rupee. The money collected is used to get buckets, mugs and other necessary items for the menstruating huts.

The present generation of teenage girls, especially the ones living near the city who go to school, don’t abide by the concept of Kurma Ghars and therefore, a lot of them have stopped going there during menstruation. Instead, they leave the village to visit the relatives or stay at a friend’s place, therefore, abiding by the tradition, at the same time not compromising on their comfort or security.

Working on the same principle, Snehal along with her team at Kshitij started ‘Bleed the silence’, a campaign which aimed at breaking the mum around the subject; thus encouraging youngsters, both boys and girls to express their views (negative or positive) through the medium of painting, slogans, poems or letters. After a year of the campaign, the team has received an overwhelming response, indicating the increasing awareness and diminishing of taboo regarding menstruation.

In August this year, Nepal criminalized ‘chhaupadi’, a practice which involves placing menstruating girls and women in sheds or huts, identical to the one followed in Gadchiroli. Under the law, anyone who forces a menstruating woman into exile would face the consequence of a jail term, up to three months and/ or a fine of up to 3,000 rupees. This is a huge step towards eliminating this age-old persecution which is being practiced in the name of culture and tradition. For India, keeping in mind the present scenario, it is quite evident that the road to creating awareness about menstruation is long and needs extensive work in rural areas. Organizations like SEARCH, SPARSH and motivated individuals like Snehal Choudhary have opened up a lot of communicating channels to elevate them from the present challenges. But, how long till the administration steps in to acknowledge this torment and steps in to quash this bloody taboo, remains unanswered.

0`lrm0b

jayshri.patil2624@gmail.com

AbW\$ ~bW\$

Source : Blogspot

ehar ^mJmVrb
g_mOì`dnWm hr CÚmJ,
i`dgm`, ZmH\$ar AmYn[aV Anë`mZ
{VWò`m àWmZm dmTfg bmJÉ`mg
nmfH\$ dmVmdaU Znhr. _mì Jm_
rU ^mJmV, {OWZ `m gä`VMm
OY_ Pmbm hmbm {VWò AmOhr
g_mOì`dnWm eVrdaM Adb\$-Z
Anho È`m\_i oBWò-bW/Knargma»`m
l mda éObë`m àWm Smbò da
H\$mt-VmV. `mV \$°\$ dMAddmXr
KQH\$ Xmfr ZgZ XmVhr KQH\$
g_à_mUmV O~m-Xma RaVmV.
H\$maU dMAddmXr KQH\$mbm
Amnë`mgj m HUrVar H\$_r Anho
hr OmJrd gXp {OdV Rdm Mr
AgVo Va `m i`dnWbm AOZhr
~ir nSv Agbbm KQH\$ H\$m`-
H\$_rnUmñdrH\$me\$Z OJVm

प्रत्येक समाजव्यवस्था त्या त्या कालानुरूप आदर्श असते. गरजेनुसार समाजात रुजायला सुरू झालेली व्यवस्था कालांतराने समाजमान्य होऊन जाचक रूप घेऊ लागते. बदल ही शाश्वत गोष्ट आहे. बदलाच्या प्रक्रियेत अनेक व्यवस्था आणि सामाजिक परंपरा झपाट्याने कालबाह्य व्हायला लागतात. मात्र त्यांची खोलवर रुजलेली पाळेमुळे नष्ट व्हायला मोठा कालावधी जावू द्यावा लागतो. समाजरचनेचा भाग असलेली 'अलुतेदारी-बलुतेदारी' परंपरा ही त्यापैकीच एक. शेती आणि शेतकरी यांच्या आधाराने भारताच्या ग्रामीण भागात आखली गेलेली ही व्यवस्था वाढती साक्षरता आणि मोठ्या प्रमाणावर शहरांकडे होणारं स्थलांतर यामुळे काहीशी पुसट होत आहे.

आपल्या समाजव्यवस्थेची प्रत्येक पायरी ही ग्रामव्यवस्थेतून उदयास आलेली आहे. त्यामुळे शेतकरी हा कायम अग्रस्थानी आणि त्याभोवती फिरणारी समाजव्यवस्था हे चित्र निर्माण झालं. शेतकरी धान्य पिकवणारा आणि खाण्यापिण्याच्या गरजा भागवणारा म्हणून तो प्रमुख ठरला. आता राहिलेले, ज्यांच्याकडे शेती नाही, असे लोक शेतकऱ्यांना दैनंदिन जीवनातील महत्वाच्या सेवा पुरवत. यामध्ये न्हावी, लोहार, चांभार, सुतार, कुभार, कोळी, मातंग, तेली, माळी, परीट, गुरव, महार या बारा जातींचा समावेश प्रामुख्याने होता आणि त्यांचाच उल्लेख 'बारा बलुतेदार' किंवा 'कारू' म्हणून केला जातो. त्याचबरोबर काही लोक शेतकऱ्यांच्या नैमित्तिक गरजा भागवत यांमध्ये तेली, तांबोळी, साळी, सनगर, शिंपी, माळी, गोंधळी, डवऱ्या, भाट, ठाकर, गोसावी, मुलाणा, वाजंत्री, घडशी, कलावंत, तराळ, कोरव, भोई या अठरा जाती येतात त्यांना अठरा अलुतेदार किंवा नारू म्हणत. (प्रादेशिक भिन्नतेनुसार यासाठी वेगवेगळा शब्द वापरण्यात येतो. जसे की, या परस्पर संबंधांना उत्तरेत जजमानी/यजमानी पद्धत म्हटलं जातं). अलुतेदार पुरवत असणाऱ्या सुविधांमध्ये विशेषकरून करमणूक आणि कमी गरजेच्या सुविधांचा

समावेश होता. या घटकांना शेतकऱ्यांकडून धान्याच्या स्वरूपात एक ठराविक मोबदला दिला जायचा, ज्याला 'बलुतं' आणि 'अलुतं' असं म्हटलं जायचं. त्यांना मिळणारा मोबदला हे प्रत्येक व्यावसायिकाचे हक्क झाले.

प्रत्येकाला त्याची आवड, कौशल्य या आधारे व्यवसाय नेमून दिले जात. हे व्यवसाय त्या-त्या समुहाने कायम जोपासून त्यात कालांतराने कौशल्ये विकसित होत गेली. त्यावरूनच जातीव्यवस्था निर्माण झाली. अर्थात ही गोष्ट तेव्हा जाचक आणि लादलेली नसून प्रत्येकाला आपल्या आवडीनुसार व्यवसाय निवडीचं स्वातंत्र्य होतं. मात्र उत्तरोत्तर काळात आर्थिक निकषांच्या आधारे श्रेष्ठत्वाच्या लढाईत जमीन धारण करणारा शेतकरी आणि अलुतेदार-बलुतेदार यांच्यात दरी निर्माण होत गेली. तिथेही अर्थशास्त्रातील छुप्या बेरोजगारीचा सिद्धांत लागू झाला असावा. कारण एका गावाला सेवा पुरविणाऱ्या घटकांच्या समुहातील कारागिरांची संख्या वाढत गेली व त्या तुलनेत काम उपलब्ध नसल्याने या घटकाच्या श्रमाचं मूल्य कमी-कमी होत गेलं. आर्थिक परिस्थितीच्या आधारे समाज वेगवेगळ्या स्तरात वाटला गेला. त्याला धर्माचीही किनार होतीच. मात्र, आर्थिक परिस्थितीवरून उच्च-नीचता ठरवण्याचा प्रकार अधिक प्रभावी राहिला. उदा. सोनार हा घटक 'अलुतेदार' या प्रवर्गात मोडत होता जे की बलुतेदारांपेक्षा खालच्या श्रेणीचे मानले जात. मात्र, या प्रवर्गाची आर्थिक सुबत्ता असल्याने त्यांना बलुतेदारांमध्ये स्थान मिळालं. त्याउलट मांग, महार, चांभार, न्हावी या घटकांची आर्थिक स्थिती जेमतेम असल्याने ते मागास प्रवर्गात ढकलले गेले. ही दरी वाढत जाऊन लोकांच्या पेशांवरून त्यांची जात निश्चित होत गेली आणि या गोष्टीनं समाजाला एका उतरंडीत रूपांतरित केलं. ही उतरंड एकदम तयार न होता ती वरच्या स्तरातील घटक तळाच्या घटकांना आपला अधिकृत गुलाम मानत गेला.

त्यांच्यात ती भावना रुजणे ही समाजव्यवस्थेच्या एकोप्याला सुरंग लावणारी प्रक्रिया ठरली. यातून जातिव्यवस्था अधिक कट्टर होत शेवटी शूद्र व सर्वर्ण या दोन महत्वाच्या प्रवर्गांची निर्मिती झाली. आर्थिक स्थितीच्या निकषांच्या आधारे समाजात वर्गवारी निर्माण झाली. कमी-अधिक का होईना मोबदला मिळत असल्याने हा प्रकार अन्यायाचेच एक रूप आहे असा विचार बहुधा समाजातील कोणत्याच घटकाच्या मनात आला नसावा. हळूहळू रुजत गेलेली ही उतरंड आणि व्यवहार कालांतराने दैवी किंवा नैसर्गिक स्वरूपाची असल्याचा समाजघटकाचा पूर्वग्रह बळावत गेला आणि लोक या व्यवस्थेला कर्तव्य समजू लागले. खेड्यांत राहणाऱ्या बिगर-शेतकरी लोकांचा व्यवसाय हा परंपरेने चालत आल्यामुळे त्याला परंपरागत हक्कांचे स्वरूप प्राप्त झालं.

शहरी भागातील समाजव्यवस्था ही उद्योग, व्यवसाय, नोकरी आधारित आल्याने तिथे या प्रथा वाढीस लागण्यास पोषक वातावरण नाही. मात्र ग्रामीण भागात, जिथून या सभ्यतेचा जन्म झाला होता तिथे आजही समाजव्यवस्था बहुंशी शेतीवरच अवलंबून आहे. त्यामुळे इथे बलुतेदारी सारख्या खोलवर रुजलेल्या प्रथा डोके वर काढतात. यात फक्त वर्चस्ववादी घटक दोषी नसून दोन्ही घटक सारख्या प्रमाणात जबाबदार ठरतात. कारण वर्चस्ववादी घटकाला आपल्यापेक्षा कुणीतरी कमी आहे ही जाणीव सदैव जिवंत ठेवायची असते. तर या व्यवस्थेला अजूनही बळी पडत असलेला घटक कायम कमीपणा स्वीकारून जगतो. जगाच्या गतिमान जीवनशैलीत धावताना जिथे त्यातल्या त्यात आर्थिकदृष्ट्या संपन्न समुदायाची देखिल ओढाताण होते, तिथे हा पूर्वापारपासून त्राण नसलेला घटक धावण्याच्या शर्यतीत सहभागी होण्याचा देखील विचार करू शकत नाही. त्याला ही सुनावस्था उबदार भासत असते.

सध्या बऱ्याचशा ग्रामीण भागात काही ठिकाणी आजही 'अलुत-बलुत' पद्धत या ना त्या मार्गाने राबवली जातेच. उदा- ग्रामीण भागातील मातंग समाज गावातील अधिकृत वादनाचे कार्य करतो. यासाठी त्याचा दर ठरवण्याचा अधिकार गावाला आहे. त्याला मानधनाच्या स्वरूपात आजही धान्यच दिले जाते. या समाजातील बहुतांश मंडळी आजही दारोदार हिंडून भाकरी मागतात. यांच्या महिला अमावस्येच्या मुहूर्तावर मीठ, मिरची, तेल, डाळ आदी वस्तू मागतात, हे न दिल्याने आपली प्रतिष्ठा वगैरे पणाला लागेल आणि म्हणून वर्चस्व सिध्द करण्याचा एक छुपा हेतू मनात ठेवून वरच्या स्तरातील घटक प्रामाणिकपणे ते दान करण्याचे

कर्तव्य पार पाडतो. हे सर्व आपली पारंपरिक प्रतिमा अबाधित राखण्यासाठी होत असलं तरी खालच्या स्तरात हे दान आपला अधिकार असल्याचा समज होत गेला. त्यामुळे ही कुप्रथा अधिकाराच्या गोंडस नावाखाली बळावत गेली. न्हाव्याचा मुलगा न्हावी होतो, वाजंत्र्याचा मुलगा वाजंत्री होतो, चांभाराचा मुलगा चांभार होतो. आता मात्र व्यक्तीचा पेशा हा त्याला अवगत कौशल्यावर न ठरता आनुवांशिक गुलामगिरीचं लक्षण होत गेला. बारकाईने पाहिलं असता बलुतेदारीसारख्या पद्धतींना आपण कितीही व्यवसाय आणि स्वेच्छा हे नाव दिलं असलं तरी एका विशिष्ट व्यवसायाकडे त्या जमातीचे सोडून इतर घटक वळत नसल्याचं दिसून येतं. मात्र त्याचाच विरोधाभास असा आर्थिक निकषांच्या आधारावर सोनार किंवा तेलाचं काम सर्व घटक करतात. यामुळे आवड हा निकष इथे फोल ठरतो. गरज हा घटक यात महत्वाची भूमिका बजावतो. तुलनेनं जास्त आर्थिक नफा देणारी कामं सर्व स्तरांतील लोकांनी स्वीकारली आणि बलुतेदारी सारख्या प्रथा दुर्लक्षित केली. मात्र इतर निम्न दर्जाची कामं मात्र काही ठराविक जातींच्या लोकांची कर्तव्य बनून राहिली.

स्वातंत्र्योत्तर काळात आधुनिकतेचा आरसा समाजाला लाभला आणि समाजाची एक नवीन ओळख निर्माण होत गेली. नवीन दृष्टिकोनातून अनेक समाजसुधारक मंडळींनी सर्वप्रथम गुलामी, सामाजिक भेदभाव यावर भाष्य करायला सुरुवात केली. लोक प्रथा म्हणून जोपासत आलेल्या अलुतेदारी आणि बलुतेदारीसारख्या पद्धती गुलामगिरीचंच प्रतिक आहे हे कळायला सुद्धा बराच कालावधी लोटावा लागला. भारताच्या संविधान निर्मितीनंतर 'राज्यसंस्थेत सर्व व्यक्ती समान असतील' या एका वाक्याने समाजातील सर्व घटकांना एक समान पातळीवर आणून ठेवलं. समाजव्यवस्थेवर नियंत्रण ठेवणारी राजकीय व्यवस्था जुन्या कालबाह्य परंपरांना घालवून देण्यासाठी बांधील असते. म्हणूनच या सर्वसमावेशकता व्यवस्थेच्या अंमलबजावणीसाठी कठोर नियम व कायदे संविधानाने घालून दिले. स्वातंत्र्यानंतर समाजाचा सर्वांगीण विकास व्हावा यासाठी प्रत्येक सरकार कटिबद्ध असण्याचं परिमाण भारतीय राज्यघटनेद्वारे मांडलं गेलं. कार्यालयीन किंवा शासकीय पातळीवरून ही भेदभावाची व्याख्या पुसली गेली असली तरी या अनिष्ट प्रथांची पाळेमुळे खोलवर रुजलेली असल्यानं त्यावर पालवी फुटत राहणं स्वाभाविक आहे.

या प्रवासात सर्व समाजाला एका पातळीवर

आणण्यासाठी शासनाने काही प्रयत्न केल्याचं सुद्धा आढळून येतं उदा- 'कमाल जमीनधारण कायदा' करून सबळ वर्गाकडून जमिनी काढून घेत त्या बलुतेदारीतील घटकांना सोपवण्यात आल्या. मात्र या जमिनी हलक्या प्रतीच्या असून त्यात अधिक भांडवल गुंतवणूक करावी लागत असल्यानं बलुतेदार यात सपशेल अपयशी ठरले. त्यांनी पूर्वीची समीकरणं जशीच्या तशी ठेवली. भारतात ही प्रथा अमानुष किंवा अन्यायकारक वाटत असली तरीही ती चालत आलेली आहे. आपल्याकडे जिल्हा पातळीपासून वरिष्ठ पातळीपर्यंत बलुतेदार समुदायानं अभिमानाने 'बलुतेदार' या नावाने संघटना स्थापन केल्या आहेत. हे खरंच खूप धक्कादायक आहे. या माध्यमातून गुलामगिरीची जाणीव न होता अशा प्रथाच सर्रास समर्थन केलं जातं.

अलुतेदारी-बलुतेदारी ही समाजव्यवस्था कायदेशीररीत्या नष्ट झाली असली तरी समाजातील सामाजिक व आर्थिक दरी वाढत गेल्याने पर्यायी ती व्यवस्था काहीना अपरिहार्यतेने जपावीच लागली. यासाठी काही अंशी शासकीय उदासीनता जबाबदार असली तरी काही प्रमाणात समाजही त्या परंपरांना घालवून लावण्यास टाळाटाळ करतो. संस्कृतीचा हवाला देत वर्चस्व आणि अस्मिता जपण्याचे प्रयत्न समाजातील प्रत्येक घटक करताना दिसून येतो. या सामाजिक दलदलीतून निघण्यासाठी सध्यातरी शिक्षण हा एकमेव मार्ग आहे. महात्मा फुले यांच्या वचनाच्या अनुषंगाने असे म्हणता येईल की,

'विद्येमुळे मती येते, मतीमुळे नीती येते
नीतीमुळे गती येते, गतीमुळे वित्त येते
वित्तामुळे शूद्र उध्दारतात आणि इतके अर्थ फक्त विद्येमुळे होतात.'

कायम शोषित आणि दुर्लक्षित राहिलेल्या या लोकांच्या पिढ्या शिक्षणाचा आग्रह करत आहेत. शिक्षणाच्या माध्यमातून मिळालेल्या नोकऱ्या आणि व्यावसायिक ज्ञान त्यांना बलुतेदारीसारख्या पारंपरिक साचेबद्ध मांडणीतून बाहेर निघण्यासाठी मदत करतं. आज कामानिमित्त होणारं स्थलांतर ही तरुण पिढीला गावखेड्यांपासून दूर करणारी बाब असली तरीही, हेच कारण आहे की ज्यामुळे अलुतेदारी-बलुतेदारीसारख्या अनिष्ट रूढी परंपरांचा विसर पडण्यास कुठेतरी मदत होत आहे. वाढतं शहरीकरण ही ग्रामीण संस्कृतीसमोरील एक महत्वाची समस्या म्हणून मान वर काढत असली तरी त्याबरोबर येणारा सुशिक्षितपणा खऱ्या अर्थानं सामाजिक एकत्रीकरणाला प्रोत्साहन देणारा महत्वाचा दुवा ठरतो.

'बलुतेदारी'वर मराठी साहित्यात जे वास्तववादी लिखाण करण्यात आलं, त्यातील एक पुस्तक म्हणजे दया पवार लिखित 'बलुत'. या पुस्तकाला यंदा ४० वर्षे पूर्ण झाली. यानिमित्त ग्रंथाली प्रकाशन यांनी आयोजित केलेल्या 'बलुतची चाळीशी' या कार्यक्रमातील क्षणचित्रे.

Shweta Kumari
mishra.shweta18@gmail.com

‘Mobocracy’ And Urban-Rural India

“The government can’t make people love me, but it can keep them from lynching me”
-Martin Luther King Jr.

If one talks about urban India and cases of lynchings a similar pattern comes up and shows the lack of awareness among people and a rise in technological advancements negative aspects. Although the society has gone from telegram to the telegraph and newspapers to digital era, the common men who constitutes of people like us have yet to be equipped with the right amount of knowledge.

The growing incidents of mob lynching and absence of any firm law in matters of lynchings has become a grave matter to India, since the toll of attacks has been on a continuous rise. Between 2017 and July 2018 a total of at least 30 deaths and 99 injuries have been reported due to lynchings all over India. (Source: IndiaSpend) A two-fold rise has been seen if cases registered in 2017 and 2018 are compared.

Social activist and Maharashtra Action Committee representative Azhar Tamboli has been working to provide legal assistance to victims of lynching. With reference to this rise in the death toll of lynched citizens he says, “If we talk about urban and rural cases distinctively in matters of lynching, we will come to a conclusion that rural residents are the ones who are easily provoked. There is lack of employment, literacy, engaging work and a lot of free time to people in rural areas. This becomes a major reason why rural or underdeveloped areas encounter a lot of lynching cases originating from rumours. In some parts the victims become a target to some specific organisation who are propagating their own agendas. In urban areas the lynchers are again a group of unemployed people who have a leader to guide them and drive them to do such an act. No literate person who does a 9 to 5 job and has responsibilities does such activity”.

Who are being lynched?

Are the lynchings limited to a particular class/strata or category of people being punished by mob is the question in play. If an analysis was to be done on the reported cases, it will be clear that the ones who are being lynched belong to comparatively weaker sections of the society. Victims of lynching and hate crime belong to marginalised groups like Muslim, Adivasi, Dalit, Christian and others similar communities whose voices can be suppressed and are easy targets for the so-called ‘society guards’. In the name of morality, vigilantism and others rumours these people who consider themselves the guards of society come together and do justice as they please to conclude it should be.

Urban and rural lynching cases: are they any different?

Ancient Indian punishments: The Manava-Dharmasastra, Manu cites four types of punishment: Vak-danda; admonition; Dhikdanda; censure; Dhanadanda; fine (penalty); and Badhadanda; physical punishments. Vak-danda is the least severe type of punishment and the severity increases as one examines Dhikdanda, Dhanadanda, and Badhadanda respectively. One notable point in the ancient law was that it lacked equality in treatment.

Similar is the case of lynchings which the country is encountering. The punishments and offenses which are on rise are of similar nature. The so-called judges in these cases decide and punish the weaker sections of society on the basis of moral-policing. The ancient Indian law tends to go light upon the higher castes and did not give equal punishments to people committing the same crime. The current lynchings are a part of the same mindset wherein the weaker sections are being targeted. Either they are made targets or used as weapons to target others for political motives by politicians. The case of Pathalgadi for instance in the tribal parts of Jharkhand is an example of such events. The Pathalgadi movement areas, bans strangers entering these village. Arki block in Khunti district is one of the 18 Maoist-affected districts of Jharkhand. Khunti, the birthplace of the tribal freedom fighter and folk hero Birsa Munda, is also where the Pathalgadi movement is the strongest. The police and paramilitary forces are reluctant to enter the villages and local journalists keep away. Every outsider who enters the village is quickly stopped and interrogated about his entry. An incident on April 14 this year saw the gathering of adivasis with gulels, bow and arrows making proclamations "We are the Bharat Sarkar (the Indian government)" and protesting saying that they do not consider the government and that they are their government.

From where does this mindset arise?

To answer this question we need to go back to the rise of this term 'pathalgadi' and how it gave rise to many cases of lynchings.

Tribals make up 26% of Jharkhand's population. They have special rights and provisions for safeguarding their land and there are special rules pertaining to it. So how did the tribals go bonkers and lynched people who entered these villages? In this regard Dainik Bhaskar correspondednt Vikas Srivastav says, "These tribals are being brain-washed by the local leaders saying that their land is in danger and that people coming from outside can overpower and take away their properties, which is not the case as the government has special provisions about acquisition of land from a tribal".

He further adds, "There has been 80-85 attacks reported as well as unreported which have occurred in the state over the past couple of years. This rise is not because of anything other than political agendas and rise in rumours because of use of Whatsapp and other social networking sites both in rural and urban parts of the country".

If one talks about Urban India and cases of lynchings, a similar pattern comes up and shows the lack of awareness among people and a rise in technological advancement negative aspects. Although the society has gone from telegram to telegraph and newspapers to digital era, the common man which constitutes of people like us are yet to be equipped with the right

amount of knowledge in us. The crux of the matter remains the impunity enjoyed by the lynch-mobs which comprises mainly of men of all age groups, brought together under one umbrella by rumours floating in different parts through the mediums of social media and informal or the grapevine communication which lacks backbone or any firm proof of occurrence.

Urban Indian cases also witness problems such as child-lifting, cow vigilantism etc. which have led to loss of lives. In one such case in Pune where Vishal, a resident of the city was on his way to the Pune railway station encountered on the site an angry bunch of people stripping a man naked and beating him up. He said, "the people took the matter into their hands, tying the poor soul to a pole and beating him up for no good reason, to an extent where he was bleeding profusely". He further described that night and added, "they were not allowing anyone to click pictures and were ready to beat the people up who came to the person's rescue. Not just this, there was a policeman standing aside and

witnessing the whole scenario of injustice".

The Md. Alimuddin lynching case of 2017 (Ramgarh, Jharkhand) became the first in the nation in which life imprisonment was given by the Fast track Court to all the 12 offenders which included one BJP leader. Advocate, Saiphan D. Sheikh who was looking into the case of Alimuddin said, "The case had enough evidences such as videos and photographs on the basis of which life imprisonment was given to offenders on 21st March 2018. The high court on 29th June 2018 granted bail on basis of lack of evidence to the offenders. This variation in observing an evidence gives a lot of scope to people committing such crimes". Advocate Sheikh also says that there is a lot of carelessness on the part of local police who handle the case, whether it is to be sealing the crime scene or securing the parameters for forensics work for a fair judgement of the case. All the aspects are neglected and a result of it is offenders are being released after committing gruesome murders due to lack of evidences. The reason for carelessness as Advocate Sheikh also points out is that there is a wave of religious identity based crime which are being targeted towards muslims. The police team works in favour of these groups who are targeting people from specific religion.

What the mob thinks when they act upon such cases taking the justice in their hands, is that they are above the law and order of the country, and that the judiciary of India doesn't take its work seriously. They have a common feeling of being right among their group who are creating such crime and justifying the same crime with their own logics. The need to monitor and control these issues has been brought into discussion when the Supreme Court ordered the states to submit a report on the same asking them what actions they are taking to control the cases of lynchings. Only nine states have submitted the same after which the court has given a time of one week to others to submit the reports or their Home Secretaries will be summoned if they fail to do so. The country may witness a law in the coming months pertaining to these rising crimes of lynchings and we will have our fingers crossed till then!

g_ra eñ

sameershaikh7989@gmail.com

॥ gñe b r{S> m YñrH\$UñMAó ॥

“बहुसंख्याकांची धर्मांधता ही देशासाठी घातक असते तर अल्पसंख्याकांची धर्मांधता ही आत्मघातकी असते.” असे देशाचे पहिले पंतप्रधान पंडित नेहरू यांनी म्हटले होते. नेहरूंचे हे मूलगामी चिंतन भारताच्या भूत, भविष्य, वर्तमानाच्या अनुभवांचे आणि आकलनाचे प्रतिबिंब होते. जगातील सर्वात जुन्या संस्कृतीचे बिरूद मिरविणाऱ्या भारतातच धर्मांधतेचा, सांप्रदायिकतेचा इतिहास तसा जुनाच आहे. भारतीय जनमानस आणि सामाजिक जाणीवांवर या दोन्ही घटकांचा मोठा प्रभाव राहिला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ज्या ‘क्रांती आणि प्रतिक्रांती’बद्दल बोलत होते, इतिहासातील त्या सर्व घटनांवर या दोन्ही घटकांचा कमी अधिक प्रभाव राहिला आहे. प्राचीन काळासोबतच अर्वाचीन भारताच्या इतिहासाकडे नजर टाकली असता, स्वातंत्र्यपूर्व भारत आणि स्वातंत्र्योत्तर भारत अशी दोबळ विभागणी झालेली आढळते. इतिहासाचे जोखड मानेवर घेऊन पूर्वग्रहांच्या दावणीला बांधला गेल्यामुळे, आधुनिकतेचे व जागतिकीकरणाचे वारे लागूनही दुर्दैवाने आजही भारतीय समाजमनाची या धर्मांधतेच्या दुष्टचक्रातून सुटका होऊ शकलेली नाही.

समाजमाध्यमांवरील आशय निर्मिती

जागतिकीकरणामुळे झालेल्या इंटरनेट उदयामुळे समाजाला शिक्षण, मनोरंजन आणि माहिती देऊन जागरूक करण्याचे काम इमाने-इतबारे करणाऱ्या वृत्तपत्र आणि टीव्ही वाहिन्यांना पूरक अशी समाज माध्यमे जागतिक पटलावर उदयास आली. गेल्या दशकभरात भारतासारख्या विकसनशील देशात झालेल्या दूरसंचार क्रांतीमुळे मोबाईल फोन्स आणि त्यायोगे इंटरनेट सर्वसामान्य व्यक्तीच्या आवाक्यात आले. Internet and Mobile Association of India (IMAI) ने आपल्या अहवालात नमूद केल्याप्रमाणे भारतात स्मार्टफोन्स आणि त्याद्वारे इंटरनेट वापरणाऱ्यांची संख्या ४७.८ कोटी असून गेल्या वर्षीच्या तुलनेत यात १७ टक्क्यांची वाढ झाली आहे. दूरसंचार क्षेत्रात वाढलेल्या स्पर्धेमुळे दिवसेंदिवस डेटा चार्जेस कमी होत आहेत. त्यामुळे इंटरनेटचा भारतीयांच्या आवाक्यात आले आहे. “Great power comes with great responsibility” असे म्हटले जाते, पण भारतासारख्या देशात साक्षरतेचे

प्रमाण आणि त्यात मोबाईल आणि तंत्रज्ञान साक्षरता जुजबीच आहे हे मान्य करावे लागेल. त्यामुळे मूलतः भावनिक आणि धार्मिक असलेल्या समाजाला या तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने ‘फुट सोल्जर्स’ बनवून त्यांचा आपल्या राजकीय आणि धार्मिक स्वार्थासाठी उपयोग करून घेण्याचा उद्योग काही गट जाणीवपूर्वक व संघटितपणे करत असल्याचे दिसते. त्यासाठी विशेष यंत्रणाही उभ्या राहिल्या असून त्याद्वारे ठराविक समूहाला लक्ष्य करणारे किंवा विशिष्ट समूहाला उद्देशून प्रचंड मोठ्या प्रमाणात आशयनिर्मिती होत आहे. हा आशय फेसबुक आणि व्हॉट्सअॅपसारख्या लोकप्रिय समाजमाध्यमांद्वारे प्रसृत केला जात आहे. पुरातन काळापासून विविध धर्म, पंथ, विचारधारा, संस्कृती आदींचा भारतात मिलाफ झाला आहे. भारतीय जनमानस ही विविधता आणि सर्वसमावेशकता जपणारा, उदारमतवादी विचारांशी बांधिलकी राखणारी राहिली आहे.

‘भारताची कल्पना’ ही याच गुणवैशिष्ट्यांवर आधारलेली असली तरी देशातील धार्मिक आणि जातीय दंगलींचा इतिहासही तितकाच पुरातन आहे. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर देशाने धर्मनिरपेक्ष लोकशाही जरी स्वीकारली असली तरी त्यामुळे समाजामध्ये असलेला धार्मिक व जातीय द्वेष कमी झाला असल्याचा निष्कर्ष काढता येणार नाही. काळानुरूप धार्मिक आणि जातीय दंगलीं मागील तत्कालीन कारणे बदलत असली तरी काही मूलभूत प्रश्न, वाद अजूनही कायम आहेत. बदलत्या काळानुसार धुवीकरणासाठी वापरण्यात येणाऱ्या साधनांमध्येही मोठा फरक पडल्याचे दिसते आहे. मोबाईल आणि इंटरनेटच्या सहज उपलब्धतेमुळे धार्मिक धुवीकरणाद्वारे समाजामध्ये तेढ उत्पन्न करणे आता कमालीचे सोपे झाले आहे. त्याची भयंकर उदाहरणे सर्रास पहायला मिळत आहेत. समाजकटकांकडून सोशल मीडियाचा होणारा दुरुपयोग चिंतेची बाब बनली आहे.

g_mOmV Agbb0 AkmZ, npl9h d B{VhmgmÅ`m {dH\$VrH\$UñMm Cn`mJ gñe b _r{S> mÛmao Ym{P\$ YñrH\$UñgmR\$ H\$bm OmVno Jm_rU qH\$dm CnZJar` ^mJmV anHUnè`m VÉUnZm hē\$Z H\$ñhr Y_mY gKQZm È`nZm Amñè`m Omù`mV AmT`VmV. `m VÉUnZm ~amDJmar Am{U BVa AZh\$ KQh\$ñ\$w o Ambbm Y`ZJ\$> Xj H\$AÈ`mgmR\$ H\$ñhr Var {Wqbj H\$AÈ`mMr qPJ MTbbr AgVo È`m\_w o {dMmaYmaer Z Om\$bo OmVñhr hoVÉU qhgm H\$am`bm CÚP\$ hmVmV.

लक्ष्य गट (टारगेट ऑडियन्स)

अब्जावधी लोकसंख्या असलेल्या भारतात तरुणांची संख्या सर्वाधिक आहे. त्यामधील जवळपास निम्मे तरुण पौगंडावस्थेतील आहेत. या तरुणांच्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक जाणीवांचा संतुलित विकास होण्याआधीच 'सोशल मिडिया' नावाचा अल्लादिनचा दिवा त्यांच्या हाती लागला आहे. बरोबर दोन वर्षांपूर्वी 'जियो' ने दूरसंचारच्या स्पर्धेत उतरून मोबाईल इंटरनेटचे दर जवळपास शून्यावर आणून खळबळ माजवून दिली. प्रतिस्पर्धी कंपन्यांनाही मग आपले दर कमी करण्यावाचून पर्याय नव्हता. हातात स्मार्टफोन आणि त्यावर दररोज एक जीबीपर्यंत मोफत मिळू लागलेला डेटा हा या तरुणांसाठी दुग्धशर्करा योग होता. मात्र या संधीचा पुरेपूर फायदा समाजातील विशिष्ट गटांनी उचलला. कुठल्याही विचारधारेची अद्याप पुरेशी ओळख न झालेला आणि देशाच्या राजकीय, सामाजिक आणि सांस्कृतिक इतिहासाबद्दल अनभिज्ञ हा मोठा जनसमूह आपसूकच लक्ष्य गट बनला.

न्यूनगंड, इतिहासाचे विकृतीकरण, विशिष्ट धर्माबद्दल द्वेष यांचा उपयोग करून अतिराष्ट्रवादाला ऊत आणला जाऊ लागला. देशाच्या विकासाला धर्मनिरपेक्षता आणि बुद्धिवाद हे दोन घटक आणि एकूणच बहुविविधता कशी जबाबदार आहेत हे पटवून देणारे आशय सोशल मीडियावर सूत्रबद्ध पद्धतीने या लक्ष्य गटांपर्यंत पोहोचवले जाऊ लागले. किंबहुना त्यांचा भडीमारच सुरू झाला. २०१४ साली देशात झालेल्या ऐतिहासिक सत्तांतरात या प्रपोगंड्याची मोठी भूमिका होती हे नाकारून चालणार नाही. यासाठी राष्ट्रभक्ती व हींदूत्व यांची बेमालूम सरमिसळ करणाऱ्या अनेक फेसबुक पेजेसची निर्मिती करण्यात आली होती. पंतप्रधान मोदी, भारतीय सेना, झी मीडिया यांच्या नावे फेक / खोटे पेजेस सुरू झाले होते. कोट्यावधी फॉलोअर्स आपल्याकडे आकर्षित करण्यात या पेजेसना यश आले होते. गोबेल्स नीतीचा उपयोग करून कधी खोट्या, कधी अतिरंजित, तर कधी एकतर्फी बातम्या व माहिती पुरवून २०१४च्या निवडणुकांमध्ये एका विशिष्ट राजकीय विचारधारेला पूरक वातावरण निर्मिती करण्यासाठी निर्माण झालेले हे पेजेस आणि अकाऊंटस अजूनही सुरू सून त्यावर प्रसृत होणाऱ्या आशयाच्या स्वरूपात काही बदल झाला नसून त्यांना मिळणारा प्रतिसादही प्रचंड आहे. ज्येष्ठ पत्रकार रविश कुमार यांच्या मते, "या व्हॉट्सएप व फेसबुक युनिव्हर्सिटीच्या माध्यमातून एकतर्फी, द्वेषमूलक, विशिष्ट विचारधारेला पूरक वा मारक असा आशय नित्यनेमाने पसरवला जात असल्यामुळे त्यावर पोसले जाणारे कोट्यवधी तरुण अधिकाधिक धर्मांध, प्रतिक्रियावादी होत असून त्यांचे आक्रमक आणि हिंसक झुंडीमध्ये रुपांतर होत आहे."

ग्रामीण व शहरी परिप्रेक्ष्य

"देशाच्या सत्तांतरात समाज माध्यमांची अर्थात सोशल मीडियाची मोठी भूमिका होती. या माध्यमाचे महत्व ओळखून, सध्या सत्तेत असलेल्या पक्षाला व त्यांच्या विचारधारेला पूरक असे जनमानस तयार करण्यासाठी आयटी सेल्सची

निर्मिती करण्यात येऊन त्याद्वारे आशय निर्मिती होऊ लागली होती. विशेषतः तरुणांना धार्मिक आणि भावनिक आवाहन केले जाऊ लागले. खोटी भीती, अन्याय, न्यूनगंड यांचा वारेमाप डोस मिळू लागल्यामुळे तरुणांची धार्मिक भावना अधिकाधिक टोकदार होऊ लागली आहे. असे निरीक्षण सांप्रदायिकता व धार्मिक विषयावर विपुल लेखन केलेले ज्येष्ठ पत्रकार तुफैल अहमद नोंदवतात. २०१५ साली काही आक्षेपार्ह मजकूर सोशल मीडियाच्या माध्यमातून जाणीवपूर्वक पसरवण्यात आला आणि तरुणांच्या टोकदार धार्मिक भावनांचा बळी ठरला. पुण्याच्या उपनगरात राहणारा व या घटनेशी दुरान्वयेही संबंधित नसलेला मोहसीन शेख. मोहसीनच्या कुटुंबियांना न्यायालयीन मदत करणारे सामाजिक कार्यकर्ते अजहर तांबोळी म्हणतात की, "ग्रामीण किंवा उपनगरीय भागात राहणाऱ्या तरुणांना हेरून काही धर्मांध संघटना त्यांना आपल्या जाळ्यात ओढतात. या तरुणांना बेरोजगारी आणि इतर अनेक घटकांमुळे आलेला न्यूनगंड दूर करण्यासाठी काही तरी श्रिलिंग करण्याची झिंग चढलेली असते. त्यामुळे विचारधारेची न जोडले जाताही हे तरुण हिंसा करायला उद्युक्त होतात. विशेषतः उपनगर आणि ग्रामीण भागात राहणारे तरुण यासाठी निवडले जातात. या भागात राहणाऱ्या तरुणांवर ज्या माहितीचा, आशयाचा मारा केला जातो, त्यांची विश्वसार्हता तपासण्याची साधने त्यांचाजवळ नसतात. त्यामुळे आधीच असलेले पूर्वग्रह अधिक बळावत जाऊन हे तरुण पूर्णपणे या संघटनांच्या आहारी जातात."

याउलट शहरी भागात राहणाऱ्या तरुणांना आकर्षित करण्यासाठी समाजाभिमुख आणि बुद्धीला चालना देणारा आशय सोशल मीडियावरून प्रसृत करावा लागतो. व्याख्यान, रक्तदान शिबिरांसारखे पूरक उपक्रम त्यासाठी योजले जातात. ग्रामीण तरुणांप्रमाणे भावनेने भारले जाऊन रस्त्यावर उतरून हिंसा करण्याचे काम हे शहरी तरुण करत नाहीत. धार्मिक ध्रुवीकरणासाठी वैचारिक पाया बनवण्यासाठी व आशय निर्मितीसाठी या तरुणांना वापरण्यात येते. अल्पसंख्याक समाजात होणाऱ्या ध्रुवीकरणाचा विचार केला असता लक्षात येणारी महत्त्वाची बाब म्हणजे ग्रामीण भागात राहणाऱ्या या समाजातील तरुणांचे संबंध इतर समाजाशी सलोख्याचे असतात. त्यामुळे सोशल मीडियावरून पसरवल्या जाणाऱ्या धर्मांधतेच्या आहारी हे तरुण सहसा जात नाहीत. या उलट शहरी भागात राहणारे तरुण मुस्लीमबहुल असलेल्या मोहल्ल्या वाढलेले असतात. त्यामुळे इतर समाजाशी त्यांचा येणार संबंध फार मोजका असतो. दुसऱ्या बाजूला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर होणाऱ्या धार्मिक व राजकीय घडामोडी इंटरनेट आणि सोशल मीडियाच्या माध्यमातून त्यांच्यापर्यंत पोहचत असतात. त्यामुळे हे शहरी तरुण आपल्या शेजारीपाजारी होणाऱ्या अन्याय व शोषणाबाबत अनभिज्ञ असतात, मात्र विदेशात मुस्लिमांवर होणाऱ्या अन्यायाविरूद्ध सोशल मीडियाच्या माध्यमातून आवाज उठवतात. घेटोजमध्ये झालेले पालनपोषण, शक्यतो उर्दू मध्यमातून शिक्षण झाल्यामुळे उर्दू वृत्तपत्रांचे वाचन आणि त्यामुळे समाजावर सर्वत्र अन्याय होत असल्याची तयार होणारी भावना व संवैधानिक

हक्क आणि जबाबदाऱ्या यांविषयी असलेली कमालीची अनास्था व अज्ञान यामुळे सिस्टीम विषयी आपलेपणा या समाजातील तरुणांमध्ये निर्माण होत नाही. संवैधानिक चौकटीत राहून न्याय मिळण्याची शक्यता त्यांना धूसरच वाटत असते. या मानसिकतेचा फायदा राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर काम करणाऱ्या धर्मांध आणि अतिरेकी कारवाया करणाऱ्या संघटना उचलतात. सोशल मीडियाच्या माध्यमातून त्यांचे ब्रेनवॉशिंग आणि कंडीशनिंग केले जाते. एकूण भारतीय मुस्लीम लोकसंख्येचा विचार केला असता त्यांची संख्या नगण्यच असली तरी गेल्या काही वर्षांत आयसीस या आंतरराष्ट्रीय दहशदवादी संघटनेच्या जाळ्यात अडकलेले भारतीय तरुण हे याचे अगदी ताजे उदाहरण आहे.

सोशल मीडियावरून होणाऱ्या धार्मिक ध्रुवीकरणावर चाप लावण्यात पोलीस आणि प्रशासन अयशस्वी ठरत असल्याचे निरीक्षण अजहर तांबोळी नोंदवतात. सोशल मीडियावरून अशा प्रकारे संघटितपणे पसरवला जाणारा आशय पसरू न देण्यासाठीची कुठलीही यंत्रणा पोलिसांच्या जवळ नाही. हा आशय पसरवणाऱ्या समाजकंटकांना जेरबंद करण्यासाठी लागणारे तंत्रज्ञान आणि कुशल मनुष्यबळ पोलीस आणि प्रशासनाकडे नसल्याचे निरीक्षणही तांबोळी नोंदवतात. पडद्यामागे राहून अतिशय पद्धतशीरपणे धार्मिक ध्रुवीकरण करण्याचे प्रभावी अस्त्र म्हणून सोशल मीडियाचा वापर केला जाऊ लागला आहे. राजकीय स्वार्थासाठी राजकीय कार्यकर्ते आणि समर्थक या समाजकंटकांशी संधान बांधत आहे. राजकीय आश्रय मिळाल्यामुळे साहजिकच धार्मिक ध्रुवीकरण करणाऱ्यांना सोशल मीडियावर ऊत आला आहे. त्यावर प्रतिबंधात्मक कारवाईची अपेक्षा ज्या पोलीस प्रशासनाकडून असते, ते सोशल मीडियाबाबत अजूनही बाल्यावस्थेतच आहेत. "आजच्या युगात सोशल मीडियावरून प्रचंड प्रमाणात आक्षेपार्ह आशय प्रसृत होत असून त्यावर नियंत्रण मिळवण्यासाठी पोलिसांना तांत्रिक प्रशिक्षण देऊन सोशल मीडियावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी कुशल मनुष्यबळ त्यांना उपलब्ध करून दिले पाहिजे." असा सल्ला फोरेन्सिक सायन्स तज्ज्ञ निलेश वाघ यांनी दिला.

भारताला धार्मिक दंगलींचा मोठा इतिहास आहे. हिंदू-मुस्लीम एकतेचे गांधी, नेहरू आदी महात्मांचे प्रयत्नही आपल्या करंटेपणामुळे थिटे पडले आहेत. इतिहासातून काही बोध घेतल्याचा अनुभव काही केल्या येत नाही. समाजात असलेले अज्ञान, पूर्वग्रह व इतिहासाच्या विकृतीकरणाचा उपयोग धार्मिक ध्रुवीकरणासाठी पद्धतशीरपणे केला जात आहे. अशावेळी सोशल मीडियाद्वारे होत असलेल्या धार्मिक ध्रुवीकरणाला पायबंद घालण्यासाठी व्यक्तिगत स्तरावर व सामूहिक स्तरावर प्रयत्न केले जाणे निकडीचे बनले आहे. अन्यथा या तंत्रज्ञानाचा उपयोग पूरक न ठरता समजासाठी व अंतिमतः देशासाठी मारक ठरेल याविषयी शंका नाही.

Aarti Kashyap
ak.aarti29@gmail.com

Housing Is A Right, Not A Facility

Khara Prasad with his family.

India, in 2018, is accelerating towards urbanization and development, but as per the National Sample Survey Organisation(NSSO) of 2002, 71% of the total population of the country still lives in the rural areas. As far as the rural housing development is concerned, the scenario still looks grim. Moreover, as per the Census 2011 and NSSO for 2008-2009, the rural housing shortage in 2012 was estimated to be 62.01 million.

Gaston Bachelard in his work 'The Poetics of Space' says, "I should say: the house shelters day-dreaming, the house protects the dreamer, the house allows one to dream in peace."

Walking down the narrow lanes of the Virayatan Basti (Rajgir, Bihar), where the 'Harijans' live, you find houses congested in the small basti, where half-naked children are playing and women waiting for their turn to fill water at a hand-pump, meant only for the 'Harijans' of the village. For Khara Prasad, a sweeper, who lives in a shanty in this small Basti, it is only about day-dreaming for a house of his own, where he can accommodate seventeen members of his family and protect them from harsh weather.

Khara Prasad tells us about his challenges for an accommodation, "We are bhangis, poor people who live hand-to-mouth and do not have the privilege of having a pukka house, that will give us a proper shelter or protect us during harsh weather. This shade is our whole and sole and we are living in this temporary settlement since last 15 last years. Not only that, our house is demolished every year by the corporation officers. They say that it is illegal, and we are rendered

homeless for almost a month". Khara Prasad can be said to be a face of the millions of people in the rural areas of the country, still striving to get an accommodation for themselves and many of the unaccounted ones, who are still rendered homeless.

India, in 2018, is accelerating towards urbanization and development, but as per the National Sample Survey Organisation (NSSO) of 2002, 71% of the total population of the country still lives in the rural areas. As far as the rural housing development is concerned, the scenario still looks grim because if the data of the Census 2011 and NSS for 2008-2009 is observed, the rural housing shortage in 2012 was estimated to be 62.01 million. Also, even if the statistics are considered, there are still millions of people in the country, who are not even considered to fall under category of the Below Poverty Line (BPL) or the Economically Weaker Sections (EWS). The people of this class are mostly poor labourers who are migrants, who keep moving across the country in search of the livelihood and do not fulfill the eligibility criteria of availing a house under the Housing Flagship Programme.

This is a very complex and multi-dimensional challenge, for which only certain factors cannot be held responsible, but some factors like socio-economic factors, shortcomings of policy planning, failure of policy implementation, caste-divide, etc. can definitely be considered to be the major reasons for the prevailing housing crisis in rural India.

Anindya Sarkar, Consultant, World Bank (Atal Nagar, Chhatisgarh), who has worked in PAN India for last 18 years in multiple housing projects, agrees to the negligence towards rural housing by the government. He says, "If we go back to the early 90s the focus was mainly on urbanization and the rural India was largely neglected.

The Indira Awas Yojana, the flagship programme that was launched, provided only funds to the hand-to-mouth section of the society. For any such family, building a house meant losing his livelihood and contributing for the labour, as they could not

afford the labour. The government came to realize that only funds were not sufficient, that the basic requirement for building a house necessarily meant access to funds, land, labour and building materials."

Anindya states, positively, that the situation has now improved a lot and the housing facility is far better than before. About the slow development of rural housing, he says, "Housing is not just a product, but a process. The first thing required for a house is land, building material, power, and access to finance. Indira Awas Yojana only provided finance to the landless labourers in the village, BPL families. But the Pradhan Mantri Awas Yojana has brought a lot of improvement in the housing programme. The programme functions on two verticals of Urban and Rural, where they have set different criteria to decide the beneficiary factors of this scheme. Now, not only the provision of house but also the facilities of connectivity and sanitation are taken into consideration and therefore,

the other Government Programmes of 'Swaccha Bharat Abhiyaan-rural', Prime Minister Gram Sadak Yojana' are integrated with the PMAY".

Policy planning is another major reason for the stunted progress of the housing in the rural areas. It is also a disparity factor between urban and rural housing. Talking about the lacunae in government's housing policies, Rakhi Kashyap, Consultant Architect (Pradhan Mantri Awas Yojana, Bihar) says, "Every policy has its own limitations. In every policy, the State is a facilitator. Before framing any policy, through a detailed statistical analysis, the demand for housing in urban and rural areas is determined. More than housing, when the country

need of the beneficiary, understand the living conditions, need for number of rooms, etc. post which, the designing is linked to the aspirations of the beneficiary".

With the launch of the Pradhan Mantri Awas Yojana in two verticals or Rural and Urban, the previous gap between the urban and rural development is being minimized. Both the verticals have their own modules for deciding the beneficiary of the schemes. Moreover, the government is also strengthening the self-help groups and encouraging self-employment startup, to minimize migration, which is also a cause of housing shortage in the urban areas. Also, this approach is working well towards the socio-economic factor, which affects the household conditions of a family.

As for the caste-divide as one of the determining factors for a person to possess a house, Anindya says, "It is very much existing in some states, especially in the states of Up, Bihar,

Rajasthan, Haryana, Gujarat and a little bit of Jharkhand, Bengal and Assam, where the SC, ST colonies are separate. Also, access to water from hand-pump for upper caste and lower caste people is still different."

Mentioning the Article 21, Rakhi says, "Every citizen has the right to freedom and dignity and a house gives a person that right and his personal freedom. Therefore, the Government has come up with the 'Housing for All by 2022' Mission".

Khara Parsad, who is still called a Harijan in his village, on the idea of availing the Government Scheme, has a dry smile on his face. "The Government doesn't even count us in its numbers. We live on the streets. I don't know of a common hand-pump for everyone in a village. My house is demolished every year. Even the nature is not kind to the poor! So if you ask me about owning a house, then for me, house is my right and not a facility!" Thus expressing his honest skepticism he leaves off for his daily 'safai kaam'.

Glimpses of 'Virayatan Basti', a place where Khara Prasad lives.

is accelerating towards development, the government is now focusing on upgrading the living conditions of these households like sanitation and education so that every household can contribute better to the development of the country".

The Rural development somewhere still fails to be the primary area of focus, as far as even funding is concerned. Moreover when it comes to the implementation of housing programmes in the rural areas, there are not many investors and contractors unlike the urban housing. Rakhi says, "Implementing the policy is always a challenge. A house is a one time investment for the State as well as the beneficiary. We agree that there is a gap between the beneficiary and the stakeholders, but we are coming up with the solutions to bridge that gap. One of the major steps towards this is the beneficiary – stakeholder meetings, which also involve the designers. It is a soft exercise to understand the idea of housing, which includes identifying the

he ~ngmao
mbassapure@gmail.com

॥ SrñQaHÄ` mJ{UVm AnXdngrtMAnmê QñUrbm ॥

प्राथमिक आरोग्य केंद्र

Am^{Qhr} ~nB^VdnS^{fV}
Va E`mbm I m^Jmda Q^H\$Z qH\$dm
Pmⁱ rV^Z dnS^fl mbr AnUm^M
Ran^dH\$ Vmgm-XmZ Vmgm^A m
A^S/amZo `U<sup>n</sup>e`m bmb ~gMr
dnQ> nmhm^M Mr. ZmhrVa EI mXr
Q^H\$, ^m^A`m ZU<sup>n</sup>e`m Q^Hnm/
\\smi S`mda, nA<sup>x</sup>da, S<sup>m</sup> ihaA`m
~mOp^m {OW\$ OmJm {i b {VW\$
~g^Z _mR\$ Jmd JnR^m M\$ AZ²
Odi A`m àmW{H\$ Amanb`
H^Sdm^{da} nmhm^Mm^M M\$ nU Amanb`
H^Sdm^{da} nmhm^Mb\$Var BWboH\$ⁱ >
g^HV ZmhrV. H^Sdm^{da} S^mSO^a
^Q^bM`mMr emⁱdVr ZgVo”

बाईतवाडी. मुंबई व ठाण्याला जोडून असलेल्या रायगड जिल्ह्यातील एक वाडी. निसर्गाच्या सान्निध्यात शहराच्या लखलखाटापासून दूर डोंगरकपारीत वसलेल्या कोकणातील इतर वाड्यावस्त्यांसारखाच हा एक आदिवासी पाडा. एका बाजूला निसर्गाने भरभरून दिलेलं असलं तरी दुसऱ्या बाजूला मात्र काळाकुट्ट अंधार आहे.

वाडीत राहणारा गणपती वाघमारे सांगतो, “वाडीमधून आसपासच्या मोठ्या गावात किंवा शहरात जायचं म्हणलं की हमखास दोन तास खर्ची पडणार. आजही बाईतवाडीत कोणी बिमार पडलं तर त्याला खांद्यावर टाकून किंवा झोळीतून वाडीखाली आणायचं. ठराविक तासा-दोन तासांच्या अंतराने येणाऱ्या लाल बसची वाट पाहायची. नाहीतर एखादा ट्रक, भाज्या नेणाऱ्या टेंपोत फाळक्यावर, पट्टीवर, ड्रायव्हरच्या बाजूला जिथं जागा मिळेल तिथं बसून, मोठं गाव गाठायचं अन् जवळच्या प्राथमिक आरोग्य केंद्रावर पोहोचायचं. पण आरोग्य केंद्रावर पोहोचलं तरी इथले कष्ट संपत नाहीत. केंद्रावर डॉक्टर भेटेलच याची शाश्वती नसते”. अशीच परिस्थिती थोड्याफार फरकाने कोकण व खानदेशातील बहुतेक वाड्यांवर आजही पहायला मिळते. त्यामुळे खरंच आपण अजूनही आदिवासी लोकांना मुख्य प्रवाहात सामावून घेऊ शकलो आहोत का हा प्रश्न पडतो.

दहा बारा झोपड्यांची वस्ती, पाच पन्नास लोक, ना निवाऱ्याची सोय, ना रस्त्याची. त्यात पिढ्यानपिढ्या वनवासी राहण्याची

लागलेली सवय. दारूच्या घोटाने दिवसाची सुरुवात अन् झोपण्यासाठीही दारूचाच आधार. त्यामुळे शारीरिक आणि मानसिक वेदना व्यक्त करण्याची आक्रमक वृत्ती आदिवासी समाजात ठळकपणे दिसून येते. या अशा परिस्थितीत अंधश्रद्धेचा सर्वात मोठा पगडा असल्याने प्रत्येकच गोष्टीकडे भुता-खेताच्या नजरेतून बघण्याची सवय या लोकांना लागलेली आहे. त्यामुळे वाडीवर कोणाला काहीही होऊ दे आधी देवाला साकडे घालणे, त्यावर उपाय म्हणून भूत उतरवणे, त्यातूनच मग कावीळ उतरवणे, नागीण उतरवणे, अंगारा धुपारे करण्यासारख्या प्रथा प्रचलित झाल्या आहेत.

कर्मकांडाच्या पायावर वसलेल्या या साऱ्या जंजाळातून कोणाचीच सुटका होत नाही. परिस्थिती हाताबाहेर गेल्यानंतर शेवटच्या टप्प्यात सरकारी रुग्णालयाची वाट शोधली जाते. बाहेरच्या जगाचा संपर्क नाही, त्यामुळे राहणीमानाचा आणि अस्वच्छ राहण्याचा परिणाम होतोच. या सगळ्यातून हाती काही दिवसच शिल्लक राहिले असताना रुग्णालय गाठले जाते. हाती वही-पेन आलेल्या नव्या पिढीला आपल्या जिवाची किंमत कळायला लागली आहे.

भारतात शेकडो वर्षांपासून ‘वैद्य’ परंपरा आहे. वैद्य आणि आजच्या भाषेत डॉक्टरला आपल्याकडे देव मानलं जातं. आयुष्य वाचवण्याचं श्रेय डॉक्टरलाच दिलं जातं. मात्र, आधुनिकीकरणाच्या या युगात डॉक्टरी पेशा ही ‘सेवा’ असल्याचाच विसर पडत गेला.

त्याला व्यावसायिक रूप मिळून नफा आणि तोट्याच्या गणितात डॉक्टरकी अडकली. या गणितातील सर्व सूत्रांचा वापर करून उत्तर म्हणून आर्थिक फायदा मिळवण्याचा प्रयत्न जो-तो करू लागला आहे. परिणामी, मोफत आणि सरकारी वैद्यकीय सेवेकडे दुय्यम आणि तुच्छ नजरेने बघितलं जातं. मात्र, कोणताही जीव मौल्यवानच असतो. त्यामुळे डॉक्टर हा वैद्यकीय सेवा पुरवणारा सेवक असल्याचे मुळात समजून घ्यावे लागेल, असे रायगड जिल्हा रुग्णालयाचे शल्यचिकित्सक डॉ. अजित गवळी सांगतात.

शहरी डॉक्टर टिकत नाहीत

रायगड जिल्हा क्षयरोग अधिकारी डॉ. सुरेश देवकर म्हणतात, 'ग्रामीण भागात अथवा आदिवासी वाड्यांवर काम करण्यास सहसा डॉक्टर तयार होत नाहीत. जरी तयार झाले तरी टिकत नाहीत ही वस्तुस्थिती आहे. मी जेव्हा रायगडच्या महाड येथील प्राथमिक आरोग्य केंद्रावर आलो होतो तेव्हा खोलीच्या खिडक्यांना दरवाजेही नव्हते. अशात पोती लावून राहण्याचे धाडस केले. कारण त्यामागे सेवा करण्याची भावना होती. जी आताच्या डॉक्टरांमध्ये दिसून येत नाही.'

मुख्यतः शहरी भागातील विद्यार्थी या पेशाकडे निव्वळ व्यवसाय म्हणून बघताना दिसतात. वैद्यकीय पदवी घेण्यासाठी साधारण एक वर्ष ग्रामीण भागात प्रॅक्टीस करणे बंधनकारक आहे. असे असूनही कोणत्याही उपकेंद्रात पुरेसे डॉक्टर नाहीत. नियमानुसार आठ तासांची सेवा धरल्यास तीन डॉक्टरांची गरज असूनही एकच डॉक्टर २४ तास राबताना दिसतात. त्यामुळे त्यांच्यामध्ये तांत्रिकपणा आल्याचे रोहा तालुक्यातील आंबेगाव उपकेंद्राचे डॉ. आर. एस. केचे यांनी सांगितले.

डॉ. केचे म्हणाले, अजूनही आदिवासी लोकांवर अंधश्रद्धेचा खूप मोठा पगडा आहे. आधुनिक उपचार पद्धतीवर त्यांचा विश्वास नाही. एकतर या विभागात कावीळ, सर्पदंश, विंचू चावणे असे प्रकार सर्वाधिक घडतात. मात्र, त्यावर त्वरित उपचार करण्याऐवजी हे लोक बाबा, बुवांकडे जातात. कावीळ उतरविणे, नागीण काढणे असे प्रकार अजूनही सर्रास घडतात. त्यानंतर यांना शेवटच्या घटकेला प्राथमिक आरोग्य केंद्रावर आणले जाते. त्यामुळे योग्य उपचार करणे अवघड होते.

डॉ. केचे यांनी यापूर्वी मेळघाटात काम केले असल्याने त्याचा अनुभव रायगड येथे काम करताना उपयोगी पडला. मात्र, दोन्ही ठिकाणची

सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती वेगळी असल्याने समस्या वेगळ्या असल्याचे त्यांनी नमूद केले. मेळघाटामध्ये आरोग्यसेवेबरोबरच सामाजिक सेवा पुरवण्याची एक समांतर व्यवस्था निर्माण झाली आहे. तर रायगड जिल्हा औद्योगिक पट्ट्यात येत असल्याने येथे स्वयंसेवी संस्थांची फारशी कामे दिसून येत नाहीत. सोयी सुविधांबरोबरच सुशिक्षितांची संख्या अधिक असल्याने कदाचित त्यांची गरज भासली नाही. अशी परिस्थिती असली तरी आजही या आदिवासी पाड्यांवर आरोग्याबाबत प्रबोधन झालेले दिसून येत

डॉ. केचे

नसल्याचे निरीक्षण डॉ. केचे यांनी नोंदवले.

आरोग्य सुविधा पुरवणे ही जशी शासनाची जबाबदारी आहे, तशीच वैयक्तिक काळजी घेण्याची जाणीव लोकांमध्ये असली पाहिजे. मात्र, त्यामध्ये आरोग्याविषयी प्रबोधन होण्याची आवश्यकता आहे. ज्यापद्धतीने शिक्षणव्यवस्थेत व्यापक जनजागृती झाली आहे, त्याप्रमाणे आरोग्याबाबत झालेली नाही. सुशिक्षित व शहरी लोकांमध्ये आरोग्याकडे गंभीरपणे पाहिले जाते. मात्र ग्रामीण तसेच आदिवासी भागात अजूनही या गोष्टीची जाणीव लोकांना झालेली नाही. रुग्णाची चिकित्सा करण्याबरोबरच लोकांना आरोग्याची काळजी घेण्याबाबत ज्ञान देणे हे खरंतर डॉक्टरांचं काम आहे. मुळात रोग होऊ नयेत, किंवा काळजी कशी घ्यावी याबाबत लोकांना शिक्षण दिले गेले पाहिजे. शिक्षणातही मूल्यशिक्षण, खेळाबाबत जर विशेष ज्ञान दिले जाते तर आरोग्याबाबत वेगळे शिक्षण का दिले जाऊ नये? किंवा विज्ञानाच्या शिक्षकांना आरोग्य शिक्षणाबाबत विशेष प्रशिक्षण दिले जाण्याची आवश्यकता असल्याची गरज डॉ. सुरेश देवकर यांनी मांडली.

आज शासनाने अनेक आरोग्य योजनांच्या माध्यमातून ग्रामीण भागात सुविधा पुरवण्याचे प्रयत्न सुरू केले आहेत. त्याबरोबरच

प्रत्येक गावामध्ये अंगणवाडी सेविका, आशा वर्करच्या माध्यमातून जनजागृती व लोकांना आरोग्य सुविधा पुरवण्याचा प्रयत्न सुरू आहे. या योजनांना आतापर्यंत बऱ्यापैकी यश आले आहे.

शहरी भागात मिळणाऱ्या वैद्यकीय सुविधांची ग्रामीण भागाशी तुलना केल्यास मोठी तफावत जाणवते. त्यामध्ये भौतिक सोयी सुविधांबरोबरच लोकांच्या दृष्टीकोनामध्येही फरक आहे. कोणतेही वैद्यकीय शिक्षण घेतल्यानंतर पदवी मिळवण्यासाठी त्या विद्यार्थ्याला साधारण एक वर्ष ग्रामीण भागात काम करण्याचे बंधन असते. त्यातून ग्रामीण भागातील आरोग्य सेवेवरील ताण कमी करण्याचा शासनाचा प्रयत्न असतो. मात्र ग्रामीण भागात काम करण्याऐवजी दंड भरून पदवी मिळवण्याकडे भावी डॉक्टरांचा जास्त कल आहे. त्यामुळे डॉक्टरांना ग्रामीण भागात सेवा पुरवण्यासाठी प्रोत्साहित करण्याची आवश्यकता आहे. त्यासाठी खासगी वैद्यकीय सेवा आणि सरकारी सेवा यातील मूलभूत फरक आधी समजून घ्यावा लागेल. डॉक्टरला प्रायव्हेट प्रॅक्टीस करून चांगले पैसे मिळतात आणि अधिक पैसे कमावण्याची संधीदेखील उपलब्ध असते. तेच सरकारी व्यवस्थेत या गोष्टींना वाव मिळत नाही. विविध भागात जाऊन तिथे राहून काम करावे लागत असल्याने डॉक्टर सरकारी नोकरी करण्यास उत्सुक नसतात. त्यामुळे त्यांना व्यवस्थेत टिकण्यासाठी प्रोत्साहन देण्याची गरज असून त्यासाठी डॉक्टरांना अधिक इन्सेंटिव्ह, प्रायव्हेट प्रॅक्टीसला मुभा तसेच वैद्यकीय पदवीसाठीचे काही उपाय डॉ. गवळी यांनी सुचवले असून त्याबाबतचा प्रस्ताव देखील त्यांनी शासनाकडे सादर केला आहे.

हे सर्व उपाय असले तरी आपली आरोग्य व्यवस्थेकडे पाहण्याची दृष्टी मुळात बदलली पाहिजे. त्यातही मुख्यतः आदिवासी विभागाचा विचार केल्यास तिथे मूलभूत सुविधा पुरवणे, त्या लोकांमध्ये प्रबोधन करणे तसेच आरोग्याला गंभीरपणे घेण्याची गरज अधोरेखित करण्याची आवश्यकता आहे. आदिवासींमध्ये सरकारबाबत विश्वास निर्माण करून त्यांना घरपोच उपचार मिळण्यासाठी प्रयत्न करावेत. डॉक्टरांनीही केवळ आर्थिक बाबींचा विचार न करता सुरुवातीची किमान काही वर्षे तरी खेड्या-पाड्यांत, वाड्या वस्त्यांमध्ये सेवा करून एक सामाजिक कर्तव्य बजावणे ही काळाची गरज आहे. तरच, स्वातंत्र्य मिळूनही वर्षानुवर्षे दुर्लक्षित राहिलेल्या आदिवासी पाड्यांवर आरोग्याची नवसंजीवनी पोहोचेल.

आदिवासींचे आरोग्य - वास्तव

- * आदिवासी भागातील १५-१९ वयोगटातील ५०% युवतींचे वजन कमी, अन्य समूहांच्या तुलनेत जास्त बालमृत्यूदर
- * जन्माच्या वेळी तब्बल ७०% हून अधिक बालकांच वजन २.५ किलोपेक्षा कमी
- * १५ - ४९ वयोगटातील ६५% महिलांना अॅनिमिया, चारपैकी एका आदिवासी व्यक्तीला उच्च रक्तदाबाचा त्रास
- * केवळ २५% गरोदर व स्तनदा मातांना पुरेसा व पौष्टिक आहार, बालकांमध्ये कमी वजन, वाढ खुंटणे, अकाली मृत्यू हे कुपोषणाचे सर्वाधिक परिणाम
- * मलेरिया, कुष्ठरोग, क्षयरोग यांसारख्या आजाराचे प्रमाण अधिक. मलेरियाच्या एकूण रुग्णांपैकी अर्धे रुग्ण आदिवासी (डॉ. अभय बंग यांच्या अध्यक्षतेखालील समितीचा आदिवासींच्या आरोग्यावरील देशव्यापी अभ्यास.)

Snehal Mutha

muthasnehal535@gmail.com

“When a woman moves forward, the family moves, the village moves, and the nation moves.” - JawaharLal Nehru

There has been a remarkable economic growth and development in India but when it comes to women, the conditions are equally unfavorable and yet remain under the shadow of backwardness, especially in rural areas. Urban life is still a cakewalk as compared to rural life. However when we talk about women entrepreneurship, remain dwindling in both, urban and rural regions. According to Sixth Economic Census released by the Ministry of Statistics and Programme Implementation, women entrepreneurs constitute only around 14% of the total entrepreneurship i.e. 8.05 million.

|| Breaking Norms To Attain Success ||

Women's participation in trade, industry and commerce is still poor mainly because of the problems associated with their gender roles and stereotypes. Therefore, promotion of entrepreneurship and economic empowerment of women poses a challenge to the government. It is necessary to focus on the problems confronted by the women and to plan supporting systems to enhance the women entrepreneurship in India.

Key Challenges

Areas may differ but challenges faced by women while entering into the business might slightly remain same. The evils of patriarchy have a stronghold in both the regions.

“Women have to cross miles to achieve equal rights and status in order to maintain their existence because male dominant traditions are so very deep rooted in Indian society.”, says Jyoti Shinde, an entrepreneur working in the construction line. In rural areas, sexist comments and awkward questions posed by men are quite normal, adds Shamli Meghawal, a rural entrepreneur who deals in women accessories.

“The next aspect is education. When I started with the business it was difficult to manage legalities and technological nitty-gritty's since I was uneducated. In rural areas parents compromise on a girl's education, and marry them off at a tender age. This is what causes the most hardships” says Deepali Ghadge, an entrepreneur from the rural area.

“Though women are literate in city, they are often scared to do business because they are not given a chance

Niyati Salunke at her shop.

to take their own risk. Eventually they end up with a job which is better than doing nothing”, says a café owner Aishwarya.

Further, boutique owner Niyati Salunke explained the fact that the stereotypical attitude of the society hampers women's growth as they think all that most women can do is 9 to 6 job, for them working beyond a time limit is too much to do. It's a taboo that women can't work till late in the night.

Finance is still the king of all problems, but nonetheless, there is a sense of relief hidden among the clouds of despair. Deepali adds, “There are several bottlenecks and a gap in availability of credit for women but still we have some loan schemes which are relief for women in rural areas”.

Dynamic Shift

Despite all the social obstacles and challenges women are standing tall

among the crowd and are doing their best to achieve economic independence and identity in their respective fields. These women are ambitious, effective, hardworking and amenable to take risks. They managed to survive and succeed in this relentless competition with their diligence and perseverance.

The glass ceilings have decimated and women are involved in all lines of business. What was primarily, a life that revolved around 3 K's - Kitchen, Kids and Knitting, later turned into an entry of women into businesses that are an extension of their kitchen activities; mainly 3P's, Pickle, Powder and Papad. And now, women are moving into different avenues including energy, electronics, fashion, construction and more. The shift is clearly reflected from the report of Ministry of Statistics and Programme Implementation, which states that out of the 14% of total women entrepreneurs, 2.76 million women constituting 34.3% of women entrepreneurs work in agriculture sector whereas 5.29 million women constituting more than 65.7% work in non-agriculture sector.

Women are now given priorities in all the sectors so that they can contribute to the economy of the country. To make this possible and help females to become a job creator the government has launched various schemes. At present, there are 27 schemes for women operated by different departments and ministries. All these schemes proffer loans at minimum interest rate and subsidy at loan repayment up to certain period.

Schemes like the Prime Minister Employment Generation Programme popularly known as Khadi Gram Yojana, Udyogini provide subsidies of 35% and 20% respectively on repayment. The schemes such as Stree Shakti render concession of 0.50% on interest rates whereas Dena Shakti scheme caters 0.25% of exemption on the interest. Other popular schemes are Annapurna Scheme, as name suggests it helps females to establish business in food line. On other hand Mudra Yojana (Micro Units Development and Refinance Agency) helps micro unit to onset their organization and further expand it. Beside this government also yields training programmes namely, eg: Entrepreneurial Development programme (EDPs), Priyadarshini

Project, etc.

Breaking The Stereotypes

"Even, today people come and ask me how is it that you set your foot in this field? Yeh mardo ka kaamhai Aurto ka nahi(women don't work here it's a men's job). Though I reside in an urban area, the mentality of people doesn't change when it comes to women", says Jyoti, an upcoming builder.

She started her journey in the year 2014, wherein she first worked as a mediator and then as TDR (temporary development rights) provider. TDR is a rule that provides extra space as compensation to the space they have left while constructing the building. She then got into a joint venture with an architect and is now running her business successfully, taking it to newer heights. With a starting salary of just of 1500, this headstrong entrepreneur is now making annual profits that exceed one million.

Jyoti Shinde at her site.

She strongly feels that learning never comes from classes and tutorials; sometimes it comes from exploring, experiencing and earning expertise.

Pioneering The Rural Setting

Deepali Ghadge belongs to Eksar, a village in Vai, Maharashtra. Her struggle was her strength. She once wore the badge of being unemployed, uneducated and suffered from child marriage and poverty, but she never let her pain decide her fate.

She says, "women are never stronger than when they arm themselves with their weakness. There was a time when I decided to commit suicide and made the stride but the fear of death didn't give me strength to kill myself. So, I thought why don't I try to live before death'. And today this very stubborn attitude of mine helped me survive my struggles.

At first, she started working as a Laborer in farms, and then worked with the group of ladies under mid-day meal scheme in school. To get groceries for school she had to travel to city once a week. This is where she got the idea of starting her own grocery shop following which she started a sari shop and beauty parlour in the city. She further went on to start a Petticoat factory; after which she bought a Paper Dish factory.

Meanwhile, she completed her degree and used it to start training institutes for ladies in various remote areas. She also started producing Sanitary Napkins which work like sanitary pads so that rural women can afford them. By now her yearly turnover is around one and a half million and she is the owner of Maurya Training Centre, Shagun Garment, Sai Papers, etc.

According to her, 'The base of her success was always surviving the situation until one could again stand on her feet and keep moving towards her goals.'

Fashion in her Blood

"I always knew, I wanted business of my own, and I threw myself into it, having little knowledge about the fashion world. I chose the fashion line to fulfill my mother's dream of starting her own clothing line. She had 30 years of experience in tailoring which was my biggest asset", says 25 year old Niyati.

Niyati Salunke is an owner of a boutique which is well known for its concept of making 'Best out of Waste', which means making clothes from fabric which customer already owns it but for them it's a waste. Generally, she designed outfits for Middle class people for whom wearing a designer dress has been a dream.

Initially, her major obstacle was dealing with her father's attitude – he used to think women can never succeed in a business. It has been two years since she launched her boutique Jayagauri and has a turnover of more than 12 lakhs with 1400 customer plus the newbies.

The above stories perfectly portray the lives women, who run the extra mile, with a baggage full of problems on their backs, just to achieve their wildest dreams. These stories show that women are unstoppable.

Jagruti Katkar
jagrutikatkar92@gmail.com

SHGs: Liberating Rural Women

Monthly meeting of SHG

While poverty alleviation and women empowerment remain the two major goals for changing the economic landscape of rural India, the self-help group movement has succeeded in achieving both the targets by liberating rural women through financial access and social mobilization. This movement has witnessed several awe-inspiring journeys of rural women; some of whom belong to the rural parts of Maharashtra, whose lives have taken a beautiful turn with the help of Self Help Groups

Dhanashree Patil bought a new one bedroom apartment in Pune with the help of a home loan from the State Bank of India, while Sayali More got herself a car on loan. The two girls, who are now working as managers with multinationals in Pune, belonged to a privileged, educated financially literate and empowered group of women from the urban society. While the urban life gives people the space to be aware of the financial institutions and their policies, the rural life often renders obscure in this matter. In a rural scenario one has to strive hard to stay aware and updated.

Kamalabai Pardeshi from Khutbaon (Taluq- Daund) is one among the few rural women who refused to live their lives in obscurity and found solutions for their financial scarcity. However, her story does start with a false belief. She sought a loan to set up a small business, but she thought she would be denied the access to the services because she did not have any collateral. But one fine day when she heard about self-help groups, she decided to go to the bank nearby to find out more. A few years from that very day, the same

Kamalabai, who was once afraid to go to the bank, now runs Ambika Masale, an industry started by her SHG which deals in crores.

The story of Ambika Masale remains a classic example of the potential of SHG movement. Having spent years as a peasant, employed on a wage of eight rupees per day, she now sought a better life. The members of the SHG started off by saving 100 rupees each, which gradually increased. The first task they took was of giving loans to members to construct homes, buy vehicles and much more. Kamalabai took the first loan to construct her house and paid back the amount on its due date, which had set a good example of accountability and responsibility for the other members. In the following days, they started preparing the spices at home and travelled all the way to Daund to sell the product. A nostalgic Kamalabai describes how Supriya Sule (Member of Parliament from Baramati) gave them a chance to sell their products in the malls of Mumbai and how a loan from Bank of Maharashtra helped them to achieve their targets. Close to Kamalabai's village was a production

unit of Suhana Masale, which is quite a known brand in the spices market. While Kamlabai and her co-workers were turning every possible stone to make the brand a success, the villagers looked for every opportunity to pull down the esteems of these determined women. The villagers ridiculed Kamlabai, but standing in the face of all adversities she states, “We never lost our hopes and now we are among the top spice brands in Maharashtra.”

According to the National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD), SHGs are small, economical, homogenous, affinity groups of rural poor, voluntarily formed to save and mutually contribute a common fund to be lent to its members as per group decision. Poverty alleviation and women empowerment remain the two major goals in order to change the economic landscape of rural India. The roots of SHGs lie in self-help affinity groups started by the Mysore Resettlement and Development Agency (MYRADA). The idea was later adopted by NABARD and has been implemented in pilot form since 1992. There are approximately

85 lakh units operating across the country and these groups usually face few defaults with low operating cost.

In 2009 Usha Zite, from Tirzada in Yavatmal, lost her husband, who ended his life by poisoning himself due to his state of indebtedness and the failure of crops. Annually, hundreds of farmers in Maharashtra end their lives due to the extreme agrarian crisis, leaving behind their widows. Tirzada is a village which is infamously known as the ‘widows’ village’ due to this very reason.

Usha now faced the two biggest challenges of her life: paying the debt left behind by her deceased husband and educating her children. She not only took to these challenges, but also helped 32 other widowed women from her village to educate their kids, to pay the debts and to lead a life with dignity. All this seemed possible only when Usha started a self-help group under Akal Mahila Sanghatan which is an

initiative of an NGO named Institute of Social Awareness and Reform Trust (ISAR) from Yavatmal.

While talking about her journey she says, “In a district level meeting of Anganwadi workers, we had a session on Bachat Gat (SHGs). In that seminar they told us that members of SHGs can avail benefits like small loans, small scale business with minimal amount of monthly saving with the group.” They first started saving on monthly basis and later used those saved funds to provide loans to members. With the help of those loans some women

also help them become independent in their lives. We provide informal training for financial literacy, while on some occasions we also help them to avail benefits of various government schemes.”

Women in rural households have the potential to play an important role in breaking the vicious circle of poverty. So to empower rural India, first we should empower its women. SHG movement in India realized this fact and took the task of women empowerment, which eventually led to poverty eradication to some extent. SHGs also helped to improve social threads of

“Struggles of our lives are unending but I just wanted to make them easy for other widows from the village, so I took to the task of imbibing the movement of SHGs in my village.” Through these groups they not only provide financial aid but also help women to open bank accounts, to get a document from Tehsil or help her to start a business at home”

-Usha Zite

“Our women are empowered and socio-politically sensitized. With efforts of our Narishakti, we convinced our Panchayat to build a water tank in our village and also asked them to ban liquor in our village; we established a Mahila Samasya Nivaran Samiti through which we help women who are victims of domestic violence to get justice.”

- Sunita Gore

started small scale businesses, some bought cattle while some used it for household needs.

In another inspiring journey of social mobilization and financial literacy training of rural women through SHGs, Sunita Gore from Shedgaon in Ahmednagar started a SHG named Sarswati Mahila Bachat Gat. This SHG not only makes its members financially literate but also helps them in all possible ways to lead a life with dignity. It protects them against domestic violence and other family issues. After the establishment of this SHG, other women from the village also came together and established six other SHGs through which they run businesses like cloth shops, dairy production, grocery shops, and generate employment through them.

Sunita, while talking about SHGs of her village says, “Our SHGs not only empower our members financially, but

rural households, thereby giving equal respect to women in the family. It made rural society more representative by encompassing marginal and the oppressed classes of the society and it also encouraged rural women to contest elections of Panchayat Raj Institutions. Real empowerment is the one which encompasses all its aspects like social, economic, cultural, political and personal. The SHG movement, in its very nature, has all these aspects and therefore will definitely continue to lead the cause of emancipating rural India and its women.

figÖmWahno

mhatresiddharth87@gmail.com

॥ dntE meharH\$UmMmg ॥

ehamM {dH\$mg ahUOo
H\$di mR_mRm
B_maVr ~mYUo Am(U Mma
_mR~>{VWoAmUoEdTm AW©
ZgVmo nm`m`V gndYmgm-VM
AmEH\$mbRZ n[apnWVr_Ü`o
ehamVrc`gUmH\$emàH\$maoH\$m_
H\$ab`mVo{Z`mOZ hdo nplu
Jmd\$AgUmar hr ehaoPnmDmZo
dmT/V OmVmV. AmYr Jmd
AgVmZm nmgma»`m Zg{JH\$
AmIntZm Vn\$> XE`mgnR\$
dfnZdf} H\$nhR Zg{JH\$
_mJ© nmUr dmhZ ZE`mgnR\$
ahUyZ H\$bbbo AgVmV. {edm`
A{V[a°\$ nmUr gnmYz RdyZ Vo
nWm df°a eVrgnR\$ dmaco
Omdo Agm nWm {dMma`mV
AgVmo ehArH\$aUmÀ`m ZnXmV
nmUr dmhZ ZUmaho Zg{JH\$
_mJ°EH\$Va ~X H\$boqH\$dm AÉX
H\$boOmVmV. _J A{VdV` Pmbr
H\$s hM nmUr ehAmV`WAm(U
E`mVZ nana{ñWVr AmTmdVo

आपण राहत असलेला भोवताल कायम बदलत राहतो. तो आधीसारखाच राहील असे नाही; मात्र तो बदलत असताना किंवा एखाद्या गावाचे शहरात रूपांतर होत असताना नियोजन करणे ही अत्यंत महत्वाची गोष्ट आहे. एका रात्रीमध्ये तर गावाचे शहरात रूपांतर होत नाही त्यासाठी अर्थातच अनेक दशके जावी लागतात. भारताचा विचार केला तर गेल्या वीस वर्षात भारतात शहरीकरणाचा वेग प्रचंड वाढलेला आहे. एका पाहणीनुसार २०३० पर्यंत जवळपास २५ कोटी अतिरिक्त लोकसंख्या शहरांमध्ये येणार आहे. त्यामुळे पुढच्या काही वर्षात शहरांवर किती मोठ्या प्रमाणावर ताण पडणार आहे हे आपल्याला लक्षात येईल. शहरांवर पडणारा अतिरिक्त ताण आणि त्यामुळे सोयी-सुविधांचा अभाव यावर नेहमीच चर्चा होत असते; ज्यातून कोणताच ठोस मार्ग निघत नाही.

गेल्या काही वर्षात जर आपण पाहिले तर नियोजनशून्य शहरात इतर समस्यांसोबतच पूरपरिस्थितीचा विषय गंभीर होत चालला आहे. मुंबईत २६ जुलै २००५ मध्ये आलेला महाप्रलय आजही प्रत्येक पावसाळ्यात मुंबईकरांना आठवतो. गेल्याच महिन्यात केरळमध्ये आलेल्या नैसर्गिक आपत्तीने अनेकांना प्राण गमवावे लागले. आता या दोन शहरांचे शहरीकरण काल-परवा झालेले नाही आहे तरी या शहरांवर ही वेळ आली. यातही आपण जर पाहिले तर किनाऱ्यालगत वसलेल्या शहरांना पुराचा धोका अधिक आहे, याचे कारण अर्थातच तिथे असणारे पावसाचे प्रमाण जास्त आहे, हे झाले भौगोलिक कारण. पण अनेक कारणे अशी आहेत जी मानवनिर्मित आहेत तसेच प्रशासनाच्या दिसाळ कारभारामुळे ओढवलेली आहेत.

या लेखात आपण मुख्यतः गावाचे शहरात रूपांतर होत असताना कोणते बदल होतात याविषयी जाणून घेणार आहोत. मूलभूत सुविधा नागरिकांना पुरविणे हे ज्याप्रमाणे प्रशासनाचे काम असते त्याचप्रमाणे शहराचा विकास नियोजनानुसार सुरू आहे किंवा नाही याकडे लक्ष देणे हे स्थानिक प्रशासनाचे काम असते. एखाद्या

परिसराचे गावपण मागे पडत जाताना त्याचे शहरात रूपांतर होत असताना सगळ्यात मोठा प्रश्न जमिनीचा असतो. नव्याने इमारती उभ्या राहत असताना बऱ्याचदा तेथील परिसराचा नकाशा पूर्णपणे बदलून जातो. प्रातिनिधिक म्हणून नव्याने विकसित होणाऱ्या पालघर जिल्ह्यातील वसई-विरार या शहराचा आढावा घेणार आहोत. वसई-विरार हा परिसर मुंबईला अगदी खेदून असल्याने अर्थातच कधी ना कधी हे शहर मुंबईच्या पावलावर पाऊल ठेवेल, हे होणारच होते मात्र शहर वाढीच्या वेगापेक्षा कितीतरी अधिक पटीनं या शहराचा नियोजनशून्य विकास झाला.

इथून तिथून अनधिकृत बांधकामांनी वेढलेल्या या शहराला यावर्षीच्या जून महिन्यामध्ये पुराचा पहिला फटका बसला. पाच दिवस सातत्याने पडलेल्या पावसात अक्षरशः शहर पाण्याखाली गेले त्यामुळे आपत्कालीन परिस्थिती निर्माण झाली. काही भागात पाच ते सहा फूट इतके पाणी साचल्याने नागरिकांचे हाल झाले. जवळजवळ ३२ तास पूर्ण शहरात वीज नसल्याने गंभीर परिस्थिती निर्माण झाली होती. वायफाय सुविधा बंद होत्या

त्यातच चौथ्या दिवशी मोबाईल कंपन्यांनी आपली सेवा बंद केल्याने काही काळासाठी का होईना वसई-विरारचा संपर्कच तुटला होता.

वसई - विरार - गाव ते शहर

नव्याने तयार झालेल्या पालघर जिल्ह्यातील मुंबईला खेदून असलेले वसई-विरार असे हे एक शहर.

जिल्ह्याची रचना पाहिली तर हा जिल्हा सागरी, नागरी आणि डोंगरी अशा तीन भागात पसरलेला आहे. वसई-विरार हा विकसित अशा नागरी भागात येतो. अजूनही मुंबईकरांसाठी गाव किंवा जंगल अशी ओळख असणाऱ्या या गावाने बघता बघता महाकाय शहराचे रूप धारण केले. १९९१ साली ३ लाख ७० हजार इतकी लोकसंख्या असलेल्या या गावाची लोकसंख्या २००१ साली ७ लाख इतकी होती. ती अचानकपणे शहर झाल्यापासून २०११ साली १३ लाख इतकी होऊन वसई - विरार हे शहर लोकसंख्येच्या बाबतीत महाराष्ट्रातील पाचवे मोठे शहर ठरले. शहरीकरणाची खरी सुरुवात झाली ती साली १९८८ साली तत्कालीन सरकारने २५ एकर जमीन बांधकाम विकासकांसाठी उपलब्ध करून दिली तेव्हा, त्याचा वेग मात्र तेव्हा कमी होता तो अचानकपणे वाढला तो २००० नंतर मुंबईला घर घेणे परवडून लागल्याने अचानकपणे २०००-२०१० या दशकात मुंबईचा मोठा लोंढा लोकल प्रवासाच्या दृष्टीने वसई-विरारकडे वळला. परिणामी २००८ पर्यंत नगरपरिषद असणाऱ्या या भागाची २००९ वसई-विरार शहर महानगरपालिका झाली.

पूर परिस्थिती का निर्माण झाली?

गावातून शहर विकसित होत असताना स्थानिक प्रशासनाचा अनधिकृत बांधकामांवर कोणताच ताबा राहिला नाही, त्यामुळे शहर कशाही प्रकारे वाढत गेले. शहराचे नियोजन वगैरे गोष्टींचा विचार इथे फार केला गेला नाही. याचा सगळ्यात मोठा परिणाम खाडीलगतच्या भागांना बसला, खाडीकिनारी अनधिकृतरित्या भराव करून अनेक बांधकामे झाली आणि पावसाचे अतिरिक्त पाणी वाहून नेणारी खाडी अरुंद होत गेली.

शहरात ज्या ज्या ठिकाणी नैसर्गिक ओहोळ आणि नाले होते ते एकतर पूर्णपणे बुजून गेले किंवा त्यातील गाळ वेळीच न काढल्याने ते बुजले गेले. अनेक ठिकाणी मोकळ्या जागा जिथे होत्या तिथून एका ठिकाणाकडून उतरत्या भागाकडे पाणी नैसर्गिकपणे वाहून जात असे. अशा भागात अनधिकृतपणे हॉटेल्स आणि रिसॉर्ट बांधली गेल्याने पाणी जाण्यासाठी मार्गच शिळक राहिला नाही. त्यामुळे पाणी अडून राहिले.

पावसाळ्यासाठी नाले-खाडी आणि गटारे यांची साफसफाई करण्याची प्रशासनाची जबाबदारी असते. ही तयारी कोणत्याच महानगरपालिकेची वेळेत पूर्ण होत नाही त्यामुळे सातत्याने पाऊस पडला की पाणी तुंबून राहते.

प्रशासनाची तयारी नव्हती का ?

अशा प्रकारची आपत्कालीन वेळ शहरावर

आली तर काय करता येईल याबाबत वसई-विरार शहर महानगरपालिकेची कोणतीच तयारी नव्हती. अनेक भागात तीन तीन दिवस कोणतीच मदत पोचली नव्हती. लाईफ बोटोंचा अभाव तसेच जीवन रक्षक दलाची कमतरता यासारखे प्रश्न तर होतेच मात्र प्रशासकीय पातळीवर तातडीने कोणत्याच उपाययोजना केल्या गेल्या नाहीत. जिल्हा प्रशासनदेखील नवीन असल्याने तिथूनही कोणत्याच हालचाली होत नव्हत्या असे चित्र एकंदरीतच वसई-विरार शहरात पूर परिस्थिती दरम्यान पाहायला मिळाले.

शहरांचा विकास म्हणजे केवळ मोठ्या मोठ्या इमारती बांधणे आणि चार मोठे ब्रँड तिथे आणणे एवढाच त्याचा अर्थ नसतो. पायाभूत सुविधांसोबतच आपत्कालीन परिस्थिती मध्ये

शहरात कशा प्रकारे यंत्रणा काम करेल याचे नियोजन हवे. पूर्वी गावं असणारी ही शहरे झपाट्याने वाढत जातात. आधी गाव असताना अशा प्रकारच्या नैसर्गिक आपत्तींना तोंड देण्यासाठी वर्षानुवर्षे तिथे काही नैसर्गिक मार्ग पाणी वाहून नेण्यासाठी म्हणून केलेले असतात. शिवाय अतिरिक्त पाणी साचवून ठेवणे आणि तेच पाणी पुन्हा वर्षभर शेतीसाठी वापरण्यात यावे असा पुढचा विचार यात असतो. शहरीकरणाच्या नादात पाणी वाहून नेणारे हे नैसर्गिक मार्ग एकतर बंद केले जातात किंवा ते अरुंद केले जातात. मग अतिवृष्टी झाली की हेच पाणी शहरात येते आणि

त्याचा निचरा चार-चार दिवस होत नाही. शहरात पूरपरिस्थिती उद्भवण्याचे अजून एक कारण म्हणजे खाडीकिनारी असलेल्या तिवरांच्या झाडांची कत्तल करून त्या जागी भराव करून अनधिकृत बांधकामे बांधणे. ही समस्या किनाऱ्यालगतच्या अनेक शहरात आणि गावात गंभीर होत चालली आहे. समुद्राच्या भरतीचे अतिरिक्त पाणी वाहून नेण्याचे काम खाडी करत असते आणि यासाठी किनाऱ्यालगत असलेली तिवरांची झाडे महत्वाची असतात. याचा परिणाम म्हणून समुद्राचे पाणी किनारा सोडून अनेक गावांमध्ये येत आहे. त्यामुळे पुराचा असाही एक धोका निर्माण झाला आहे.

यावरील उपाय काय?

प्रशासकीय पातळीवरून यासाठी पुढाकार घ्यायला हवा. भविष्याचा विचार करून विकासाचा एक आराखडा तयार करण्यात यावा. या आराखड्यानुसार विकास करण्यात यावा. तो करत असताना त्या शहरातील भौगोलिक परिस्थितीचा विचार करण्यात यावा. अनधिकृत बांधकामांवर वेळीच कारवाई नाही केली तर त्याचे जाळे शहरभर पसरायला वेळ लागत नाही. नैसर्गिक पाणी वाहून नेण्याचे जे मार्ग आहेत ते सुरक्षित ठेवण्याची जबाबदारी प्रशासनाची आणि नागरिकांची देखील आहे. वैयक्तिक पातळीवर करता येण्यासारखे उपाय म्हणजे स्थानिक नागरिकांनी आपली जागा विकताना भविष्यात तिथे होणाऱ्या इमारतींच्या बांधकामामुळे गावात पूरपरिस्थिती निर्माण होणार नाही याची काळजी घ्यावी. जिथे जिथे बेकायदेशीरपणे बांधकामे होत असतील आणि त्यामुळे पावसाळ्यात अडथळे निर्माण होत असतील तिथे जबाबदार नागरिक म्हणून स्थानिक गावकऱ्यांनी आवाज उठविला पाहिजे.

या लेखात वसई - विरारचे उदाहरण प्रातिनिधिक म्हणून घेतले आहे. गेल्या वीस वर्षात गाव ते शहर आणि मग महानगर असा प्रवास ज्या ज्या किनाऱ्यालगतच्या शहरांचा झाला आहे तिथली परिस्थिती थोड्या फार प्रमाणात सारखीच आहे. ही समस्या गंभीर असून याकडे वेळीच लक्ष दिले नाही तर भविष्यात मोठ्या प्रमाणावर पुरांचा धोका किनाऱ्यालगतच्या शहरांना संभवतो. गाव आणि शहर या दोन्हीचा समतोल साधला गेला पाहिजे. तरच गावांचे रूपांतर शहरात आणि शहराचे महानगरात होऊन खऱ्या अर्थाने 'स्मार्ट सिटी' अस्तित्वात येईल.

Rajat Khamkar
rajatkhamkar51@gmail.com

|| Rural MSME : An Industry ||

File photo

The concept of Rural Industrialization has been beautifully summed up by researchers of this field in following words, "it begins with the assessment of the resources, human and material, locally available in a selected area. Assessment is also made on a pattern of demand present and future and a production plan is formulated for area for ensuring minimum needs of the people by using local resources and skills and appropriate technology. In this plan more emphasis is given on using local resources both human and material. The direction of the plan should be towards achieving their minimum needs with local resources."

Narendra from Dantewada, Chhattisgarh, runs his own honey bee rearing and honey processing business, 'Baster Honey', after completing his training in November 2017 from Central Bee Research and Training Institute (CBRTI) at Shivajinagar, Pune. 'I am working for the rural tribal women, to provide them a job, so they can nurture their family.', says Narendra. He distributed around 2,000 honey bee boxes among the tribal women for culturing and trained them for the same. As a result of this, he collected nearly 20 to 30 kg of pure honey per day, sold at price of 600 to 700 Rs. per kg, giving a third of this share to the women. Earning around Rs 50 to 60 thousand of profit per month, Narendra along with himself has provided employment to many other tribal men and women.

Same is the case with Vijay Mahajan from Pune, a watch mechanic. After completing training at CBRTI; for 25 years now, he is running a Honey bee rearing-culturing and, honey processing business successfully, creating employment opportunities. He now owns a honey parlour shop in Talegaon. So, Industrialization in rural areas not only provided jobs to people directly associated with it, but it created job opportunities for a lot of others.

Today's economy is lacking in industry in rural region. Though industrial presence, unemployment is the major issue today. However rural society is traditional, conservative and detached from the sources of innovation. There is a need of Industrialization in rural area as opposed to the urban areas. Ministry of Micro, Small and Medium Enterprises (MoMSME) of Government of India is working for Rural Industrialization. Rural Industrialization plays a pivotal role in the development of the country. It is generally held that economy in rural industrialization not only raises per capita income and living standards of people by providing them with gainful employment opportunities, but also reduces income disparities between rural and urban areas. Rural Industrialization fulfills several economic and social needs of rural areas such as, increasing employment opportunities, diversifying rural occupations, raising income and living standards of rural communities, reducing exodus to urban centers, eliminating regional and economic imbalance and, ensuring social justice.

Even in the developed countries of Western Europe, United Kingdom and USA there is recognition that small and rural industries

play a significant role in complementing the large industry and, in providing opportunities for creative energies of the skilled people. The objectives of Industrialization are to promote economic development and increase income level and also

Primary, Secondary and Tertiary Sector is not disturbed in any way.

The Micro, Small and Medium Enterprises (MSME) sector has emerged as a highly vibrant and dynamic sector of Indian economy over last five decades. It has contributed,

time employment declined at the rate of 1 percent in the same year-on-year comparison of first quarter of 2018-19. The notable thing was unemployment rose to 6.4% in August 2018 higher than 4.1% recorded in August 2017.

In India, nearly 31% of Indians are

to increase employment and remove unemployment. In a developing country, like India, the small scale sector occupies an important place in industrialization. Rapid industrialization in villages is a vital necessity for developing the country and making the people economically independent. The rural industries can be of Khadi, Village Industries, Handlooms, Sericulture, Handicrafts, Coir and Modern Small Scale Industries. The concept of Rural Industrialization has been beautifully summed up by researchers of this field in following words, "it begins with the assessment of the resources, human and material, locally available in a selected area.

Assessment is also made on a pattern of demand present and future and a production plan is formulated for area for ensuring minimum needs of the people by using local resources and skills and appropriate technology. In this plan more emphasis is given on using local resources both human and material. The direction of the plan should be towards achieving their minimum needs with local resources". Thus, employment is not the target or objective but an effect or result. The target is improving the standards of living of the people, and while doing so care has to be taken to see that harmonious balance between the

and still continues to contribute significantly to the economic and social development of the country. CBRTI which comes under Khadi and Village Industries Commission (KVIC), a sector of MSME is providing Honey bee rearing, Beekeeping, Honey processing training to every strata of the society, generating largest employment opportunities at comparatively lower capital cost. A number of statutory and non-statutory bodies work under Ministry of MSME. Enterprise comprises both the manufacturing and service entities.

As per the National Sample Survey Organisation (NSSO) 73rd round, conducted by National Sample Survey Office, Ministry of Statistics & Programme Implementation, during the period 2015-16, there were 633.88 lakh unincorporated non-agricultural SMEs in the country engaged in different economic activities. ▯

31% MSMEs were found to be engaged in manufacturing activities, while 36% were in Trade and 33% in Other Services. Again out of 633.88 estimated numbers of MSMEs, 324.88 lakh MSMEs (51.25%) were in rural area and 309 lakh MSMEs (48.75%) were in the urban areas.

According to Centre for Monitoring Indian Economy Pvt. Ltd. (CMIE), India's real GDP grew by an impressive 8.2 percent in 2018-19 but at the same

jobless. As per 2011 census, 68.8

% of total population and 72.4% of workforce resides in rural areas. Between 2001 and 2011.

India's urban population increased by 31.8% as compared to 12.18% increase in the rural population. Over fifty percent of the increase in urban population during this period was attributed to the rural-urban migration and or classification of rural settlements into urban. Population projections indicate that India will continue to be predominantly rural until the year 2050, after which urban population is estimated to overtake rural population (United Nations 2012). To check unplanned migration from rural to urban areas and to improve socio economic conditions of vast majority of population in the country, there is need to make rural economy stronger and create employment opportunities in rural economic activities. The improvement in economic conditions of rural households is also essential for reducing the disparity in per capita rural and urban income which has remained persistently high.

{M` gndr
chinyasalvi@gmail.com

॥ b b brJMn ॥

File photo.

प्रो कबड्डीच्या सामन्यातील एक थरारक क्षण

तुफान गाजलेल्या सैराट चित्रपटाचा सुरुवातीचा प्रसंग आठवत असेल तर त्यात 'बिटरगाव प्रीमि अर लीग' सुरू होती. आधी गावोगावी यात्रांच्या जत्रांच्या निमित्ताने अनेक खेळांच्या स्पर्धा भरवल्या जायच्या. आता याच गावोगावच्या स्पर्धा 'प्रीमि अर लीग' झाल्या आहेत. भारतात तुफान लोकप्रिय झालेल्या या लीग कल्चरने क्रीडा क्षेत्रात नक्की कसा धुराळा उडवला हे जाणून घेऊ. साल होतं २००८, भारतीय क्रिकेट नियामक मंडळाने (बीसीसीआय) एका व्यावसायिक क्रिकेट लीगची घोषणा केली. खेळाडूंना व्यासपीठ, अनुभव, आर्थिक सुबत्ता व प्रेक्षकांचे मनोरंजन या (तत्कालीन) उद्देशांनी ही लीग सुरू झाली. 'इंडियन प्रीमियर लीग' हे तीन शब्द भारतीय क्रीडाविश्वात 'न भूतो न भविष्यति' असा बदल घडवतील याचा अंदाज त्यावेळी कोणालाही नव्हता. केवळ भारतातलेच नव्हे तर जगभरातील खेळाडू या लीगमध्ये (भरपूर डॉलर्स घेऊन) सहभागी झाले आणि क्रिकेटवेड्या भारताला तोंडी लावायला लीग नावाचं लोणचं मिळालं. २००८ नंतर भारतात प्रसिद्ध असलेल्या प्रत्येक खेळाने लीगचा 'ल' गिरवला. कित्येक ग्रामीण खेळाडू यामुळे प्रकाशझोतात आले तर कबड्डी, लगोरी, कुस्ती सारख्या अस्सल मातीतल्या खेळांना लीगमुळे 'ग्लॅमर' प्राप्त झालं.

लीग असते तरी काय ?

व्यावसायिक लीगची मुळं शोधली तर ती सापडतात १८७१ साली अमेरिकेमध्ये झालेल्या बेसबॉल लीगमध्ये. त्याचा परिणाम म्हणून २०व्या शतकाच्या सुरुवातीपर्यंत अमेरिकेत बेसबॉल घरोघरी पोहोचले. व्यावसायिक लीगमध्ये शहराचं किंवा राज्याचं प्रतिनिधित्व करणारे संघ असतात. त्या संघांमध्ये आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय व मुख्यत्वे स्थानिक खेळाडू असतात. हे खेळाडू गुणवत्तेच्या आधारावर निवडले जातात व लिलाव पद्धतीद्वारे संघमालक त्यांना आपापल्या संघात घेतात. साखळी सामने, बाद फेरी असे अनेक सामने खेळले जातात व खेळाडू, आयोजक आणि

प्रायोजक मुबलक पैसे कमवतात.

लीग कल्चर आणि भारत

क्रिकेटवेड्या भारतात लीग कल्चरने क्रिकेटच्याच साथीने गृहप्रवेश केला. त्यामुळे सुखाने नांदण्यात लीग कल्चरला काहीच अडचण आली नाही. गेल्या १० वर्षांत वादाच्या चिखलात यथेच्छ लोळूनही आयपीएलची लोकप्रियता तसूभरही कमी झाली नाही. क्रिकेटच्या पावलावर पाऊल ठेवत कबड्डी, बॅडमिंटन, हॉकी, कुस्ती व फुटबॉल अशा सर्वच लोकप्रिय खेळांच्या लीग सुरू झाल्या. प्रत्येक लीगने आपापला प्रेक्षक वर्ग सांभाळत आपले पाय घट्ट रोवले.

लीग कल्चरसोबत वाहत आलेल्या पैशांच्या गंगेत अनेकांनी आपले हात धुवून घेतले व लीग कल्चरचे लोण संपूर्ण देशात पसरले. सेलिब्रेटी, अभिनेते, व्यावसायिक व माजी खेळाडूंनी संघ विकत घेतले व हा सगळा 'ग्लॅमर'चा खेळ झाला. हे लीगचे लोण केवळ शहरापुरते मर्यादित राहिले असते तर नवल. प्रीमिअर लीगमध्ये खेळायची स्वप्नं ग्रामीण भागातल्या खेळाडूंना पडू लागली व गावोगावी लीग रंगू लागल्या.

मातीतली कबड्डी 'प्रो' झाली

आयपीएल नंतर इंडियन सुपर लीग (फुटबॉल), हॉकी इंडिया लीग यांनीही लीगच्या गोलपोस्टमध्ये 'गोल' करायचा प्रयत्न केला पण खरी 'एन्ट्री' मारली ती प्रो कबड्डीने. अस्सल मातीतला खेळ मॅटवर आला आणि तुफान लोकप्रिय झाला. गावातल्या मैदानांवर, शेताच्या कडेला खेळला जाणारा खेळ घराघरात पोहोचला. स्टार स्पोर्ट्ससारख्या बड्या गरुडाने कबड्डीला आपल्या पंखाखाली घेतलं आणि कबड्डीने अभूतपूर्व गगनभरारी घेतली. मातीतले खेळाडू घरोघरी ओळखले जाऊ लागले, कित्येक खेळाडूंच्या आयुष्यात आर्थिक स्थैर्य आलं आणि ग्रामीण-शहरी वेगळेपण दाखवणाऱ्या मध्यरेषेला प्रो कबड्डीचा परिसस्पर्श झाला.

Hm ar VéU, ho Xnz
eāX dmMē mda
OdmZmda XJS>SH\$ H\$aUmaoMhao
S&U`mg\_mā `MmV. àm_`mZ
n`EZmda Adb&`z Agbē`m
H\$mi_ar AWP`dnWW VéUmZm
Am(WP\$ nWj`©`Uo hr H\$RfUM
Jm`>2018A`mBfS>Z àr{Aa
brJ`i oH\$mi\_ra\_Ü`o60 én`o
amOXmarda _Omr H\$aUmē`m
'_Pp Xma'M\$Am`i` EH\$manrV
~Xbb\$ àg\$Jr al dmbXmanM\$
H\$m_ H\$e\$Z Ambr {H\$H\$QMr
AndS>OnUmē`m _Ppbm qH\$%g
BbòhZ nQm~Zo20 bml én`o
_mOV Amē`mgKmV KM/bo

कबड्डीला मुळातच ग्लॅमर नसल्याने दोघा तिघांचा अपवाद वगळता जवळपास सगळेच खेळाडू फारसे प्रसिद्ध नव्हते. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर यातले काही खेळाडू आधीपासूनच चमकत असले तरी प्रो कबड्डी लीगमुळे त्यांना देशात ओळख मिळाली. खेळाडूंना लिलावात मिळणाऱ्या रकमेने यावर्षी कोटींची उड्डाणे घेतली आणि खेळाडू कोट्याधीश झाले. देशपातळीवर प्रो-कबड्डी गाजत असताना, कबड्डीची जन्मभूमी म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या महाराष्ट्रात 'महाराष्ट्र कबड्डी' लीगने हुतूतू म्हणत चढाई केली. प्रो कबड्डी लीगचं मिनी व्हर्जन असणाऱ्या या लीगने छोट्या - छोट्या गावांतील खेळाडूंसोबतच शहरातील खेळाडूंनाही एकाच संघात खेळण्याची संधी दिली. अनेक खेळाडूंनी त्या संधीचे सोने करत प्रो-कबड्डीतील संघांना व पर्यायाने राष्ट्रीय संघाला आपली दखल घेण्यास भाग पाडले. या दोन्ही कबड्डी लीगबद्दल इतकं लिहिण्याचं कारण म्हणजे ग्रामीण-शहरी या दोन्ही अधोषित विभाजांना सुवर्णमध्य काढण्याचं काम या खेळाने केलं आहे.

लगोरीची 'ग्लोरी'

आपल्यापैकी अनेकांनी बालपणी अंगणात लगोरी खेळली असेल, कमीत कमी साधनं वापरून खेळल्या जाणाऱ्या खेळात लगोरीचं नाव कायम अग्रस्थानी असतं. २०१३मध्ये इंटरनॅशनल लगोरी फेडरेशनची स्थापना झाल्यानंतर जगभरात जवळपास ३० देशांमध्ये लगोरी सुरू झाली. महाराष्ट्र सरकारने २०१७ साली लगोरीला क्रीडाप्रकार म्हणून अधिकृत मान्यता दिली. केवळ शैक्षणिक गुणांपुरतं मर्यादित न राहता लगोरीने क्रीडाविश्वाला आपली दखल घ्यायला भाग पाडलं. २०१७च्या डिसेंबरमध्ये पहिलीवहिली लगोरी प्रीमिअर लीग महाराष्ट्रात झाली. देशातील राज्यांची ९ झोन मध्ये विभागणी झाली व ९ फ्रँचाईजींनी हे ९ संघ विकत घेतले. ठिकठिकाणच्या जोडत सुरू झालेल्या या लीगने हळू - हळू जगभरात ओळख मिळवायला सुरुवात केली आहे. आयपीएल, प्रो-कबड्डीसारखं ग्लॅमर मिळायला लगोरीला भरपूर वेळ लागणार असला तरी गाव किंवा शहराच्या सीमा ओलांडून प्रेक्षकांच्या मनावर अधिराज्य गाजवण्यात हा खेळ कुठेच कमी पडणार नाही एवढं नक्की.

लीगने आयुष्य बदललं त्याची गोष्ट

'काश्मिरी तरुण' हे दोन शब्द वाचल्यावर जवानांवर दगडफेक करणारे चेहेरे डोळ्यासमोर येतात. प्रामुख्याने पर्यटनावर अवलंबून असलेल्या काश्मिरी अर्थव्यवस्थेत तरुणांना आर्थिक स्थैर्य येणे ही कठीणच गोष्ट. २०१८ च्या इंडियन प्रीमिअर लीगमुळे काश्मीरमध्ये ६० रुपये रोजंदारीवर मजुरी करणाऱ्या मंडूर दारचं आयुष्य एका रात्रीत बदललं. प्रसंगी राखणदाराचं काम करून आपली क्रिकेटची आवड जपणाऱ्या मंडूरला किंग्स इलेव्हन पंजाबने २० लाख रुपये मोजत आपल्या संघात घेतले. आयपीएलमध्ये खेळाडूंना मिळणाऱ्या गगनभेदी किमती पाहिल्या तर २० लाख हा आकडा गिणतीतही येणार नाही. परंतु ६० रुपये रोजंदारीवर कित्येक वर्ष काम केलं असतं तरी न मिळणारी रक्कम मंडूरने एका रात्रीत मिळवली. आपल्या देशात क्रीडाविश्वात असलेलं

राजकारण बघता केवळ गुणवत्तेच्या जोरावर निवड होणं हे उंबराच्या फुलाएवढं दुर्मिळ आहे. या लीग कल्चरमुळे मात्र क्रीडा जगताच्या उंबराला चांगलाच बहर आला आहे. ग्रामीण भागातले गुणवान खेळाडू व्यावसायिक स्पर्धेत चमकण्याआधी स्थानिक स्पर्धेत आपली छाप सोडून आलेले असतात, त्यामुळे व्यावसायिक स्पर्धांच्या लिलावा वेळी त्यांना पायाभूत रक्कम कमी मिळते. अनेक संघमालक अशा गुणवान खेळाडूंना तुलनेने कमी रकमेत संघात घेतात व त्याचा संधी व पैसा या दोन्ही आघाड्यांवर खेळाडूंना फायदा होतो.

लीगची लोकप्रियता

आंतरराष्ट्रीय सामन्यांपेक्षा व्यावसायिक लीगला प्रेक्षक, आयोजक, प्रायोजक व खेळाडू यांच्याकडून भरघोस प्रतिसाद मिळतो. यामागे आर्थिक गणित हे मुख्य कारण असलं तरी ते एकमेव नाही. लोकसंख्येत जगात दुसऱ्या क्रमांकावर असलेल्या आपल्या देशात खोऱ्या ने खेळाडू आहेत; परंतु गुणवत्ता आणि संधी या लक्ष्मी व सरस्वतीच्या जुळ्या बहिणी इथेही एकत्र राहत नाहीत. लीग कल्चरमुळे मात्र ग्रामीण बाजाच्या अनेक खेळाडूंना त्यांच्या गुणवत्तेला वाव देणाऱ्या संधी मिळाल्या. त्याच जोडीला काही वर्ष कष्ट करून मिळू शकतील इतके पैसे एकाच सिझनमध्ये मिळू लागले. मेट्रो सिटीज पुरत्या मर्यादित न राहता वेगवेगळ्या लीग सर्वदूर खेळल्या जाऊ लागल्या व टीव्हीत दिसणारे सामने जवळच्या मैदानात प्रत्यक्ष पाहता येऊ लागले. प्रो कबड्डी लीगने महिलांमध्ये लोकप्रिय असणाऱ्या मालिकांच्या टीआरपीचे विक्रम सहज मोडले. गावातले खेळ शहरातल्या कट्ट्यांवर चर्चेत आले तर शहरातल्या खेळांवर गावच्या पारावर मैफिली रंगू लागल्या.

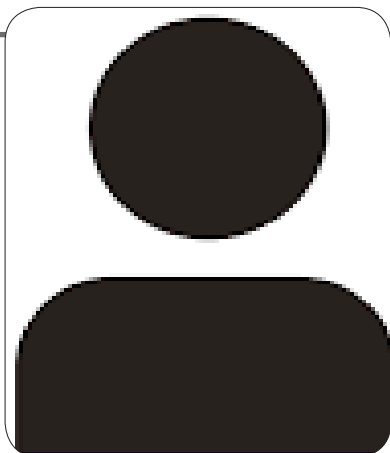
लीग कल्चरला मिळणारा वाढता प्रतिसाद बघता येत्या काळात अनेक नवीन लीग उदयास येतील यात शंका नाही. पण एका बाजूला लीगमुळे मिळणारा पैसा व प्रसिद्धी यांच्या तुलनेत देशासाठी खेळायला खेळाडू लवकर तयार होत नाहीत अशी ओरड पण ऐकू येते. यात काही प्रमाणात तथ्य असले तरी देशासाठी खेळण्यासोबतच लीगमधून खेळणेही खेळाडूंच्या फायद्याचे ठरत आहे. अनुभव, व्यासपीठ, पैसा व लोकप्रियता

हे पैलूही खेळाडूंच्या आयुष्यात तितकेच महत्वाचे आहेत. लीग नसल्या तर कित्येक ग्रामीण भागातले खेळाडू आज त्यांच्या वर्तुळापुरतेच मर्यादित राहिले असते, आज अनेक खेळाडूंचं आयुष्य बदलण्यात या लीग कल्चरचा मोठा वाटा आहे. मातीतल्या खेळांचा बाज जपत ते खेळ प्रो किंवा प्रीमिअर झाले तर लीग कल्चरचं वाढतं प्रस्थ भारतीय क्रीडाविश्वावर अमिट ठसा उमटवेल हे निर्विवाद सत्य आहे.

आता कुस्तीही ठोकणार शड्डू

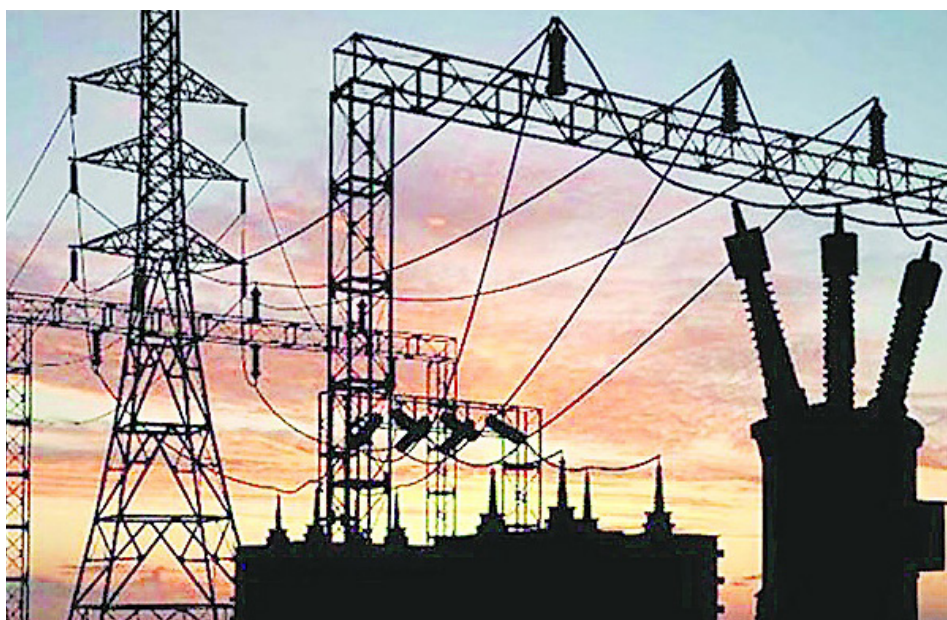
अडगळीत पडलेल्या खेळांना लीग कल्चरने परीसस्पर्श दिला आहे. लीगच्या या श्रीमंत मातीत आता महाराष्ट्राची कुस्ती शड्डू ठोकणार आहे. माध्यमसमूहातलं अग्रगण्य नाव असलेल्या झी ग्रुपने पुढाकार घेत नुकतीच महाराष्ट्र कुस्ती लीगची घोषणा केली आहे. २ ते १८ नोव्हेंबर दरम्यान महाराष्ट्रातच या स्पर्धेचे आयोजन करण्यात आलं आहे. महाराष्ट्र राज्य कुस्तीगीर परिषद आणि अखिल भारतीय कुस्ती महासंघानेही या लीगमध्ये सक्रीय सहभाग घेतला आहे. या स्पर्धेत आठ संघांचा सहभाग असून प्रत्येक संघात दोन आंतरराष्ट्रीय, दोन राष्ट्रीय आणि राज्यातील चार खेळाडूंचा समावेश असणार आहे. या स्पर्धेमुळे मातीतल्या खेळाडूंना मॅटवर सराव करण्याची संधी मिळेल. कुस्तीगीरांना मिळणारा तोकडा निधी व बदलत्या प्रेक्षकवर्गाने कुस्तीलाच दाखविलेले अस्मान ही परिस्थिती बदलण्यास या लीगचा फायदा होईल. लीगमुळे होणाऱ्या आर्थिक फायद्यातून अनेक कुस्तीपटूंना खुराकाकडे लक्ष देता येईल, तंदुरुस्तीच्या समस्या सोडवता येतील. मॅटवर सराव करणेही सहज आवाक्यात येईल. या लीगचे प्रसारण झी टॉकीज या वाहिनीवरून होणार आहे. नियमितप्रमाणे चित्रपट प्रदर्शित केल्या जाणाऱ्या या वाहिनीवरून पहिल्यांदाच एखाद्या क्रीडा स्पर्धेचे थेट प्रक्षेपण होईल.

Kiran Gangurde

Light On India

Power sector is one of the most important sectors in any nation's development. India is now one of the emerging superpowers in the world. We continuously manage over 7% of growth in our GDP, with the power sector being one of the biggest reasons behind it. We are the world's third largest producer and consumer of electricity, most of which is generated by coal, until now, when the government is pushing for an increased investment in renewable energy.

Prime Minister Narendra Modi, in his speech addressing the nation, declared electrifying more than 18000 villages since the government came in power in 2014. But, in contrast to his announcement, a lot of media coverage is inclined towards rural areas and the power cut, lack of electricity and students facing problems of blackout during their exam time.

Power sector is one of the most important sectors in any nation's development. India is now one of the emerging superpowers in the world. We continuously manage over 7% of growth in our GDP, with the power sector being one of the biggest reasons behind it. We are the world's third largest producer and consumer of electricity, most of which is generated by coal, until now, when the government is pushing for an increased investment in renewable energy.

There is a slight difference between distribution of electricity in rural and urban areas. In November 2014, India's Ministry of Power launched Deen Dayal Upadhyaya Gram Jyoti Yojana (DDUGJY). This program is one of the most important schemes by the government. By this program government merged previous found Rajiv Gandhi Grameen Vidyutikaran Yojana (RGGVY) to DDUGJY which primarily focuses on rural electrification. The main idea behind it was to separate feeder lines, to

develop transmission & distribution of electricity between rural agriculture and rural household.

The main objective of the program is to provide 24/7 electricity in village areas with new metering systems to reduce the losses. All the DISCOMS are eligible for financial assistance under this scheme. Rural Electrification Corporation Limited (REC) is a public Infrastructure Finance Company in India's power sector, which helps ministry of power to properly deploy DDUGJY in rural area. As of 15 August 2018, 195.5 million rural households are provided with electricity, which is 89% of the 219 million total rural households.

There is an issue behind DDUGJY, under which government showed 78% villages being electrified. It was realized that the problem of electricity access wasn't resolved. A village is declared to be electrified if 10% of the households are given electricity along with public places such as schools, Panchayat office, health centres, dispensaries & community centres. With large number of households still without access to electricity, the government launched SAUBHAGYA (Pradhanmantri Sahaj Bijali Har Ghar Yojana) on 25 Sep 2017, Antyoday Diwas. This scheme aims at providing last mile electricity connectivity to all rural and urban households. Under this scheme, the government will provide

free electricity to all households under socio-economic census data under year 2011. The formation of this scheme also comes under REC and administrative control of ministry of power. Under this scheme government also gives subsidies for meters, wires and transformers.

The SAUBHGYA scheme aims at ensuring the coverage of households as opposed to only villages. The main trick is, this scheme only gives you subsidy on electricity connection and not on electricity consumptions. The Gram Panchayat and public institutions in the rural areas will be authorized to carry out billing and collection tasks, under THE DOSCOMS. State has also provided 50% of their loan being converted to grants, if the electrifications target is met by 31 DEC 2018. For those households where the national electricity grid cannot reach provided with solar power packs along with battery banks.

But still there are issues such as the lack of infrastructure in rural area.

As per Bhimrao Bhise, Librarian in MSEDCL, "In rural areas there is a lack of infrastructure & basic facilities. Because of that there is problem of providing human resources in emergency." One of the villagers, Sunil Khaire, says, "There is too much corruption involved in registering for a new connection, with the additional problem of late and improperly implementation of good government schemes."

India is now exporting electricity to Nepal, Bangladesh & Myanmar. We now generate energy more than we want. India is the new Power Surplus Nation. Though, the dark side of this news is that still, the common man does not get proper electricity in his house. More than 26% families in rural areas are getting electricity. There is wastage in electricity transmission of 23% that is one of the most of important points. Half of the states in India face more than 30% of transmission loss. In most of the developed nation there is only 10% of transmission loss.

Energy market smart grid survey stated that there are five lakh 84 thousand crores loss of electricity because of theft and most important is India is on top in this figure by one lack 3 thousand crores. Power sector of

India is still facing various problems and like demand build up measures, no access to electricity, system of cross-subsidization, coal supply problem, poor pipeline connectivity and infrastructure and losses in the connector systems/service connections. Populist pro-free power measures also bleed the power companies. Some

transferred to urban areas. Human resources issue is the most important thing in rural areas.

We hope that in recent years, we manage to solve this all problem as much as we can. Now days there are increase in electricity connection in rural area and there is less power cut

power companies continue to bleed and lead to bankruptcy due to one of thief of electricity. This also led to pay more by legal users. This creates a scenario where villages have huge power supply cut. Additional Engineer in Regional training centre(RTC) (MSEDCL) Mr. Bhausaheb Patil says, "in urban areas companies face the problem of lack of space to install the electricity lines, so because of that, now companies try to install or re-instated underground lines in urban areas." He also added "in new government policy the if DISCOM unable to reach in specific rural area then government provide solar panel in that area but the basic Moto is electrify every single house."

A rural engineer said, "there is lack of response in rural area to fill up the bill by the villagers. The government policy is now to give subsidies in electricity bill and in agricultural electricity. But because of that people in rural areas don't pay their bill, that's why the government faces huge loss." These are some problems & issues in our power sector. Still the basic reason in rural area is lack of infrastructure and network, basic facility, security. Because of that no one wants to work in rural areas. Many engineers get

in urban areas. Therefore, really India sees the new target set in front of us is to become superpower in power sector also. The progress in our power sector in one of the biggest turning points for us to achieve that goal. We proudly tell the world that there is a 'LIGHT On' India now. Which shows we are now going beyond of the world's expectations? That day is not far when India becomes totally self-dependable in power sector and every village and every family get 24*7 power supply. That day will really be a golden day for all Indians.

Anand Mokale

anandmokal@yahoo.com

॥ Anand Mokale ॥

Jm^{rU} ^m^{JmV} hm^{Jne`} m
An^{E`</sup> h<sup>E`} n^g So[`] Wrb
bm^{H\$} dJ^{u`} m Nⁱ H^{\$mZm} V^Z
nm^{HmV}. Jm^{rU} ^m^{JmVrbM}
Zi^{ho} Va g^{hU} X^{eng} na^{Mm}
m^{Rm} a^l 3 An^{ho} Vm^o ah^{UOo}
e^{H\$} ar^{AnE`</sup> h<sup>E`} mand E[`] m^M.
An^{Ohr} ^ma^{Vrbm} EH^{\$}
H^{\$} (fa^{YmZ} X^e ah^{Uz} g^{\$} m^o b^o
Om^{Vo} `Wrb \_` i^{`</sup> dgm<sup>`} hm
Oar e^{Mr} Agbm Var `Wrb
~Xb^{Vo} F^{\$Vw} m^Z, nm^{dgmMm}
A^{\$mO} Zg^{Uo} h^r ^md, An^{mo}
AW^{ghmae`</sup> m<sup>w</sup> o e<sup>H\$</sup> ar<sup>AnE`}
An^{E`</sup> h<sup>E`} n^g lo[`] a^{_mU} dm^T b^o
An^{ho}

सध्याची बदलत असलेली जीवनशैली आणि त्यामुळे होणारे बदल तसेच वाढता तणाव, आजार या सगळ्यांचे परिणाम शरीरावर आणि मनावर होताना दिसत आहेत. अशा समस्यांचे निवारण न केल्यास त्याचेच पुढे रूपांतर आत्महत्येत होऊ शकते, हीच मुख्यतः चिंतेची बाब आहे. सुरवातीला मनाने निर्माण होत असलेली समस्याच पुढे आत्महत्येत रूपांतरीत होते.

भारतात आत्महत्येमुळे जीव गमावणाऱ्यांचे प्रमाण हे जगात तिसऱ्या क्रमांकावर आहे. आत्महत्या म्हणजेच व्यक्तीने स्वतः केलेली स्वतःची हत्या होय, अशी ढोबळमानाने केलेली व्याख्या जरी असली तरी भारत सरकारने म्हटले आहे की, 'जी व्यक्ती अनैसर्गिकरित्या मृत झाली असेल, मृत व्यक्तीने स्वतः स्वतःस संपवले असल्यास आणि काही कारणास्तव आपण आत्महत्या करत आहोत असे मजकूर स्वरूपात आढळल्यास अशाच मृत्यूला आत्महत्या म्हंटले जाईल.' अशी कायद्यात तरतूद करून आत्महत्या एक गुन्हा असल्याचे देखील कायद्याने नमूद केले होते.

'नॅशनल क्राईम रेकॉर्ड ब्युरो'नुसार भारतात आत्महत्यांचे प्रमाण वाढले आहे. या अहवालात दर पंधरा मिनिटाला एक व्यक्ती आत्महत्या करत असल्याचे म्हंटले आहे. १९८० ते १९९० च्या दशकात एक लाख व्यक्तीमागे ४.१ % लोकांनी आत्महत्या केल्याचे आढळले. हेच प्रमाण पुढे २०१० साली ११.४ % वर जाऊन पोहोचले. तसेच भारतातील तामिळनाडू या राज्यात सर्वात जास्त आत्महत्या झाल्या असून, त्या पाठोपाठ म हाराष्ट्र आणि पश्चिम बंगाल या राज्यांचा समावेश आहे.

भारतात शेतीतल्या अडचणी, वैवाहिक सम स्या, नैराश्य, आजारपणाला कंटाळून होणाऱ्या

आत्महत्या अधिक आहेत. त्याची वेगवेगळी कारणे असली तरी मनात होत असलेला संभ्रम व अनेक मानसशास्त्रीय कारणे देखील आहेत. नैराश्य, चिंता, भीती आणि तणाव ही काही मुख्य कारणे असून त्याचाच परिणाम आत्महत्येत होतो. वयोमानाचा विचार करता ४६ हजार आत्महत्यांमध्ये १५ ते ४० वयोगटाचा समावेश होतो. २०१६ साली झालेल्या नव्या कायद्यानुसार आत्महत्येस 'मॅटल हेल्थ ॲक्ट' मध्ये समाविष्ट केले आहे. एकूणच ही एक मानसिक समस्या असल्याचे आता न्यायलयानेही आणि सरकारने ही स्पष्ट केले आहे.

भारतासारख्या विशाल आणि विविधतेने नटलेल्या देशाचा विचार केला असता अनेक शहरे झपाट्याने वाढत आहेत. नवनवीन शहरांचा समावेश मेट्रो सिटीत होत असून जीवनशैली आधुनिकतेकडे जात आहेत. त्याचाच परिणाम लोकांच्या आयुष्यावर होताना दिसत आहे. शहरामध्ये घडणाऱ्या आत्महत्या ग्रामीण भागापेक्षा काही वेगळ्या नाहीत, मात्र शहरात होणाऱ्या आत्महत्यांची कारणे वेगळी आहेत.

शहरात होणाऱ्या आत्महत्या

प्रत्येक व्यक्तीला आजच्या काळात सुखी आणि समृद्ध जीवन हवे आहे. त्यामुळे गावाकडून शहराकडे येणाऱ्या स्थलांतरितांचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. आणि त्यामुळे एकाचवेळी आलेल्या इतक्या लोकांना रोजगार मिळणार कसा हा एक प्रश्नच आहे. यामुळे बेरोजगारी वाढून आत्महत्या मोठ्या प्रमाणात वाढत आहेत. शहरात होणाऱ्या आत्महत्यांचे हे एक कारण आहे. पालकांच्या अपेक्षांचे ओझे, स्पर्धा आणि जास्त मार्क न मिळाल्याने हव्या त्या महाविद्यालयात प्रवेश न मिळाल्याने विद्यार्थी आत्महत्या करतात,

हीदेखील एक मोठी समस्या बनत चालली आहे. कामाच्या ठिकाणी असणारा ताण आणि त्यामुळे वैयक्तिक नात्यात येत असलेला दुरावा यामुळे देखील शहरी भागात आत्महत्या वाढत आहे.

२०१२ साली करण्यात आलेल्या सर्व्हेत १९ हजार १२० इतक्या आत्महत्या भारतातील ५३ महानगरांमध्ये झाल्या आहेत. त्यामध्ये चेन्नईत २ हजार १८३, बंगळूरुत १ हजार ९९० आणि मुंबईत १ हजार २९६ एवढ्या मोठ्या प्रमाणात आत्महत्या झाल्या. तसेच मध्यप्रदेश मधील जबलपूर आणि केरळतील कोल्लम या छोट्या शहरांमध्ये आत्महत्या मोठ्या प्रमाणात झाल्या. बदलती जीवनशैली आणि आयुष्याचे अर्थकारण हा शहरी भागातील वास्तव्यास असलेल्या लोकांपुढचा सर्वात मोठा प्रश्न बनत चालला आहे.

शहरी भागात घडणाऱ्या आत्महत्यांची अनेक उदाहरणे देता येतील. याच वर्षी दिल्लीतील भारद्वाज कुटुंबाने सामूहिक आत्महत्या केल्याची घटना समोर आली. एकाच घरातील अकरा लोकांनी फाशी घेऊन स्वतःचे प्राण संपवले. माध्यमांनी ही बातमी मोठ्या प्रमाणात छापली तसेच ती टीव्हीवरही दाखवण्यात आली. या घटनेमागचे मुख्य कारण अंधश्रद्धा असल्याचे तपासानंतर समोर आले. यावरून शहरी भागात आणि त्यात ही देशाच्या राजधानीत अंधश्रद्धा ही आत्महत्येस कारणीभूत ठरू शकते असे आपण म्हणू शकतो.

मुंबईचा विचार केला तर तिथल्या जीवनशैलीचे आणि बॉलीवूडचे सर्वानाच आकर्षण असते. येथे प्रत्येकजण स्वप्न घेऊन येतो; काहींची खरी होतात तर काहींची तुटतात. अशावेळीदेखील आत्महत्येचा पर्याय निवडला जातो. जिया खान, प्रत्युषा बॅनर्जी यांनी कामाचा ताण अथवा नात्याच्या अपयशातून केलेली आत्महत्या असो यामुळे कलाकारांच्या वैयक्तिक जीवनातील ताणामुळे ते स्वतःला संपवण्याचा मार्ग स्विकारतात हे समोर आले. तसेच दिव्या भारती, परवीन बाबी आणि गुरुदत्त ही अशी काही उदाहरणे आधीच्या काळातील उदाहरणे आहेत ज्यांनी आपली जीवनयात्रा ताणतणाव आणि नात्यातील दुरावा यामुळे संपवली. तंत्रज्ञानाचा वाढत असलेला वापर यामुळेही आत्महत्येचे प्रमाण वाढत आहे.

नव्याने आलेल्या 'ब्लू व्हेल' या गेममुळे अनेक लहान मुलांनी आत्महत्या केल्या आहेत. एकूणच आभासी जगात स्वतःला गुंतवून ठेवणे आणि त्याच्यातून होणारे दुष्परिणाम यामुळे देखील स्वतःचे प्राण संपवण्याच्या घटना समोर आल्या आहेत. मात्र नैराश्य आणि आत्महत्येची जाणीव मनात निर्माण होणे हेच मुळात त्याचे पहिले लक्षण

आहे. अशा प्रकारे एकटेपणा, कामाचा तणाव, नात्यातील दुरावा अशा अनेक कारणांनी शहरी भागात आत्महत्येचे प्रमाण वाढत आहे. शहरात राहणारे बरेचसे लोक हे सुशिक्षित असल्याने त्यांचा याकडे बघण्याचा दृष्टिकोन वेगळा आहे. आत्महत्यासंबंधी बरेच कार्यक्रम राबिवले जात असल्याने ते या संबंधी बऱ्याच प्रमाणात जागरूक झाल्याचे चित्र पाहायला मिळत आहे.

शेतकरी आत्महत्या : एक आव्हान

ग्रामीण भागात घडणाऱ्या आत्महत्या आणि त्याकडे बघण्याचा दृष्टिकोन हा तेथील लोकांसाठी वेगळा आहे. सध्या ग्रामीण भागातीलच नव्हे तर संपूर्ण देशासमोरचा मोठा प्रश्न आहे तो म्हणजे शेतकरी आत्महत्या रोखण्याचा. आजही भारताला एक कृषिप्रधान देश म्हणून संबोधले जाते. येथील मुख्य व्यवसाय हा जरी शेती असला तरी येथील

समाजातून दूर फेकल्या जाण्याचे अथवा वाळीत टाकल्या जाण्याची भीती त्याला असते, याच भीतीचे रूपांतर आत्महत्येत होते.

भारतामध्ये बिहार, उत्तरप्रदेश या राज्यात ग्रामीण भागातील आत्महत्या मोठ्या प्रमाणात घडून येतात. या राज्यांमध्ये मागास समाजजीवन, शिक्षणाचा अभाव बघायला मिळतो. ग्रामीण भागातील घडणाऱ्या आत्महत्यांना सामाजिक समस्या मोठ्या प्रमाणात कारणीभूत आहेत. यामुळे मानसिकरित्या व्यक्तीचे खच्चीकरण होते, त्यातून तो आत्महत्येचे पाऊल उचलतो.

ग्रामीण भागात आत्महत्या आणि मानसिक आजार याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन हा वेगळा आहे. जर का एखादी व्यक्ती मानसिक आजाराने त्रस्त असल्यास त्या व्यक्तीला जादूटोण्याचे उपाय केले जातात. अनेक अघोरी कृत्य करण्यात येतात. एकूणच ग्रामीण भागात या विषयावर जनजागृती करण्याची गरज आहे.

आजारपण हे देखील आत्म हत्येस कारण ठरत असल्याचे चित्र समोर येत आहे. याचेच एक उदाहरण म्हणजे मुंबईचेम जी पोलीस कमिशनर हिमांशू राय यांनी राहत्या घरी स्वतःवर गोळ्या झाडून आत्महत्या केली. त्याचप्रमाणे इरावती व नारायण रावाटे यांनी एकटेपणाला कंटाळून राष्ट्रपतींकडे दया मरणाचा अर्ज केला होता. यावरून असे दिसते की, शहरी अथवा ग्रामीण या दोन्हीकडे एकटेपणा व आजारपण यामुळे आत्महत्या वाढत आहेत.

मानसशास्त्रज्ञांच्या मते आत्महत्या ही मनुष्याच्या मनाशी संबंधित आहे. आपल्या भावना, नकारात्मक विचार यामुळे मनुष्य हा आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त होत आहे. आत्महत्या हा आता मेंदल हेल्थ अॅक्टमध्ये समाविष्ट करण्यात आल्यामुळे हा गुन्हा नसून आजार आहे. आत्महत्या रोखण्यासाठी सर्वात महत्वाचा उपाय म्हणजे आपल्या समस्या जवळच्या व्यक्तीशी बोलणे. सध्याच्या धावपळीच्या जीवनात प्रत्येक व्यक्ती नवीन दिवासासोबत एक नवीन लढाई लढत आहे. व्हाट्सअॅप,

फेसबुकमुळे जगातील प्रत्येक व्यक्तीपर्यंत पोहोचलो असलो तरी घरातील लोकांपासून दूर गेलो आहे. आपल्या लोकांशी बोलून उपाय शोधल्यास नक्कीच त्याचा फायदा होतो. तसेच मानसोपचार तज्ञांकडे जाऊन योग्य समुपदेश व रिहॅबिलिटेशन सेंटरचा वापर केल्यास मनातील गुंतागुंत सोडवण्यास नक्कीच उपयोग होईल.

VUmd H\$_r H\$aE`mMoCnm`

* { } mZm \ \$mZ H\$am { } - } rUter Am(U AndS\$E`m
i` °\$ser \_ZgmP\$ JBnm \_mam E`m_ o _Zmdarb VmU
H\$_r hmb/mo

* dmMZ, bd Z qH\$dm N\$KmgmR\$ Wn&mdo H\$mt. Q\$ih
~KZ qH\$dm g\$JrV E\$H\$Z ndV.Mr H\$a_UH\$ H\$am E`m_ o
_Znbom Wn&\$ {dI m/r {i Vo

* Ymdm qH\$dm OnamV Mnbm. V\$hnbm emar[aH\$ i`m`m_mMr
JaO Antho {Z`{V i`m`m\_H\$e`mZoearandarb VmU
H\$_r hmb/mo Vw Mm_ \$>Mn\$Jbm anhvmo

शेतकरी त्रस्त आहे. बदलते ऋतुमान, पावसाचा अंदाज नसणे, हमीभाव, पुरेसे अर्थसहाय्य नसणे यामुळे शेतकरी आत्महत्यांचे प्रमाण वाढले आहे.

विवाहितेचा होणारा छळ तसेच त्याला कंटाळून केल्या जाणाऱ्या आत्महत्या हीदेखील ग्रामीण भागातील मोठी समस्या आहे. आंतरजातीय अथवा आंतरधर्मीय विवाह व त्यातून घडणाऱ्या आत्महत्या तसेच कायद्याचे अपुरे ज्ञान हे देखील यास कारण ठरू शकते. त्याचप्रमाणे गावातून बहिष्कृत केले जाणे किंवा खोट्या सन्मानासाठी आत्महत्या करणे असे अनेक प्रकार घडताना दिसत आहेत. मनुष्य हा सामाजिक प्राणी असल्याने

Farther Away From Home

So far, 'India via Bharat' has highlighted the urban-rural contrasts and correlations within the country, along with the challenges and developments springing in these spaces. Moving the lens a bit farther away from our native soil, the focus is now on countries like Iran and Afghanistan- the motherland of the foreign students of our batch. This special segment reflects the outlook of these students and allows us to take a peek into their countries, while exploring a myriad of dimensions. It talks about the facets of Urbanization in Iran, and the subsequent changes in its urban systems, leading to the dependency on oil incomes on one hand and, the picturesque landscapes of rural Afghanistan, surrounded by lush green mountains, carrying a simple lifestyle, rooted deep into culture and tradition, on the other. Furthermore, the succeeding excerpts reveal the current status of the rule of law in Afghanistan, tapping on its history of different government regimes, and the current obstacles that are hindering its Democratic rule.

A Peek into the Beauty of Rural Afghani Life

Parwiz Kamroz
kamrozp@gmail.com

It is said that one of the most breathtaking scenes that one can witness is the rising and setting of the sun between the lush green mountains. There is a sense of calm which is only found amidst the peace and quiet of the rural space. Life in the village has the power to liberate people from every trouble and hardship, engulfed in the soothing arms of Mother Nature.

Villages across Afghanistan are in close ties with their culture and traditions, making it a point to safeguard them for the generations to

come.

From clothing and food to the celebration of festivals like Nawroz, it seems like preserving culture is a task that is staying within the limits of villages and far away from the urban life.

Although the rural lifestyle has started transitioning towards urbanization in terms of the usage of technology and a turn towards modernity, the essence and simplicity of it still remains, and must be so till time immemorial. This is because rural

life is primarily based on the pattern of adaptation to the requirements of nature, whereas in contrast, urban life is based on the pattern of manipulation of the environment, paired with the domination and exploitation of it. I sincerely feel that all the villagers in the country should preserve the tranquillity of their land. If all the qualities of rural existence are lost, all that we will be left with is the distress, individualism and the acceleration of urban ■■■

Emergence of Urbanism in Iran

Nayeresh Eslamiakram
nayereshlami-
akram2015@gmail.com

Rapid urbanisation and low productivity are regarded as the major causes of urban problems in third world countries. To challenge these, demands are placed upon a new approach to 'urban management' for improving urban productivity and turning cities into 'engines' for economic growth. In the pursuit of the same, Iran has observed several changes too. Iranian urban systems have been under the influence of capitalist relations since 1960; however, approximately after the

Islamic revolution that situation led to the overthrowing of traditional connections between cities and villages. This condition has been exacerbated after the war with Iraq. Population growth, the increase of economic and social differences and inequalities among cities or between cities and villages are only samples of these results. Nevertheless, urban and rural conditions have improved as compared to the period before the Islamic Revolution.

In the second half of the 20th

century, Iran's economy faced political, social and economic shocks and experienced a fully oil-centred economy due to the severe dependency on oil incomes. Therefore, cities in Iran, influenced by economics, social growth and development, as well as population dimensions in the flow of modernist changes, have developed spatially into surrounding lands, and this has led to the emergence of large and small cities. ■■■

Barriers to the rule of law in Afghanistan

Mohammad Khruam Faquiri
Khuram.faquiri@gmail.com

The most important deterrence for the authoritarian rule in a society is the rule of law. In societies where the rule of law exists, it prevails over the will of the ruler and the rulers protect the sovereignty of the state on the basis of legal channels. This democratic pattern of governance has helped several countries to develop and thrive. However, Afghanistan through decades of conflict; political, military and tribal, has not yet overcome this crucial problem that cause major challenges.

Over the years, Afghanistan has experienced a variety of government

regimes; from an absolute kingdom and a constitutional monarchy to a communist regime that buried people alive for talking against the regime and having anti-communist ideology. Mujahedeen Islamic state and Islamic Emirate of Taliban is the perfect example of barbarism in the 21st century.

After 2001 Afghanistan adopted a democratic regime with a constitution and this regime had pledged to act according to the law. However, we observe a lot of atrocities carried out in both, rural and urban areas.

One of the most important barriers that exist in the rule of law is the widespread cultural, social, political and economic poverty of the society, which is a result of 40 years of war that Afghanistan was involved in.

Fazel Ahmad Manawi, from the high court believes, “Substantiation of relation on certain criteria is one of the factors contributing to the non-compliance and rule of law in the country, including; corruption, drug production, smuggling and other organized crime in rural and

urban areas. The existence of human right violators in key positions of the government has contributed to the increased abnormalities, crises and unaccommodating of law and order in the country.”

Zarifullah Durkhily, professor of public administration at Kabul University, says, “Presence of international community, USA in particular, in many cases does leave a scope for attention to the law of Afghanistan. Also, Islamic republic of Pakistan, which is the main cause of terrorism in Afghanistan,

not only ridiculed the religion of god (Islam), but also violated law of Afghanistan and further strengthened insecurity, especially among the rural population.”

The absence of law enforcement, and presence of above mentioned barriers, will not only be a challenge for the positive achievement of the country, but will also pave the way for the influence of medieval elements (terrorism) and foreign intervention to come and rule on the destiny of Afghanistan.

Governance In Afghanistan: The Past, Present and Future

Faye Ahmad

fayeahmadsafil@gmail.com

The term ‘governance’, in legal literature, means the process of establishing decisions and policies along with a timely implementation of plans resulting from these decisions. This process involves local governance, national governance, and the governance of the international system.

However, in Afghanistan, governance does not have much in common with this contemporary approach. The country had been lacking an administrative system since 1979, which changed after the Bonn conference in 2001 with the fall of the Taliban Government, and the rise of the first new

File Photo

establishment.

The chapter of the new rule started out on the wrong foot since the fact that USA was joining hands with warlords and human rights abusers, cultivating the value of democracy amongst them. As a result of this intervention, the structure of this government was filled with warlords. This ultimately led to a large number of corruption scandals, and uninhabitable conditions which persist even now.

Yet, a lot can be done to control the damage and start afresh. To begin with, the Afghan government should launch a national capacity-building program, for cadres

and government executives to learn accountability mechanisms, transparency and workings of democracy in administrative structures. Also, formation of regulatory mechanisms could combat the challenge of lack of supervision. Citizens’ Access to Information could prove to be one of the most useful ways to fight corruption.

Though the foundation of the revolution of good governance was set a long time back, still, there is a long way to go to realize this dream.

Rishikesh Kulkarni

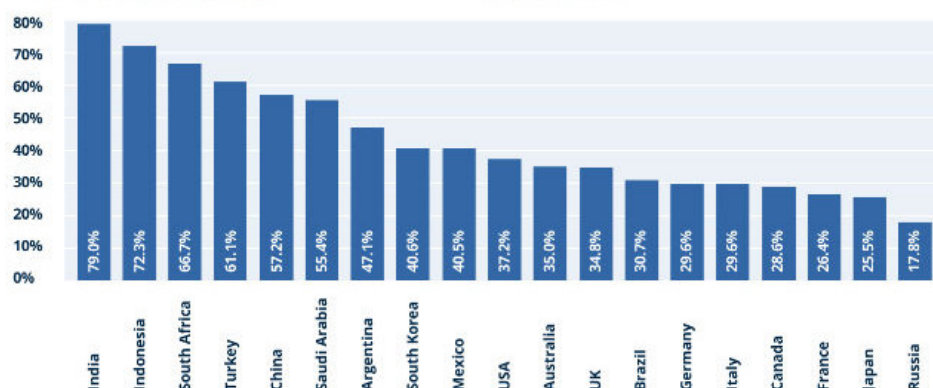
rishikesh.skulkarni@gmail.com

The need of a digital Economy

G20 Nations Mobile Usage

Percentage of internet usage from mobile
February 2017

With India moving towards a digitally equipped future there are going to be a lot of debates on the major disparity between urban and rural parts of the economy. In this transformation phase of the nation; whether it will be carried out in a manner which would deem beneficial to all or will it crawl to survival is the question the policy makers need to address along with the big players. "When digital transformation is done right, it's like a caterpillar turning into a butterfly, but when done wrong, all you have is a really fast caterpillar." George Westerman (Principal Research Scientist with the MIT Sloan Initiative on the Digital Economy)

According to the Organisation for Economic Cooperation and Development (OCED), "Digital economy is an umbrella term used to describe markets that focus on digital technologies." It refers to the full range of our economic, social and cultural activities supported by the Internet and related information and communications technologies. In the recent past, we have heard this term a lot; whether it be in news or in our day today activities, a focus on it due to impact of demonetisation of high currency notes has come into picture. India is one of the fastest growing major economy of the world. Despite of global turbulences of economic conditions, Indian economy has been able to maintain its growth rate. India economy has the intrinsic structure of rural and urban economic developments. Majority of the Indian economy depends on rural economy with more than 65% of population residing in rural areas and only when the digital payment methods become an integral part of rural economic development, the digital initiatives could be considered as successful. Here successful means where the technology is inclusive

and a leveller and not a source of economic inequality.

As we all know India is the largest manufacturer and consumer of cash after China (according to RBI) however, in the recent past, digital payments have gained momentum in the country, both in the case of rural and also the urban segments. But the question remains that how far is it penetrated? Is it accessible to all? Is it affordable for everyone? Are they digitally literate enough to carry out their own transaction?

When we look at the numbers given by RBI in FIG 1.1 we find that there is an increase in digital transactions using all modes of digital technologies both by public and private sector. In wake of the government initiatives towards transformation in digital economy, and many private companies emerging in the space of digital transaction solutions; (EWallets, Mobile app solutions (UPIs), payment bank licenses issued by RBI) it is imperative that the market is gearing up towards more transparent and compliance based system which are of digital trends. However, when we look at this data we think that everyone

across India is involved in these transactions. What we fail to analyse are some of the major facts. A Recent UN research in India shows 545 million cell phones are now connected to service in India's emerging economy. The number of cell phones per 100 people has exploded from 0.35 in year 2000-01 to about 45 today. From this data we can understand that still more than 50% of population do not have an access to phones and less than 30% use smartphones. Through this data we can guess where maximum users are based at. It is in Urban India where even a child from middle class family has an access to a smartphone. This points out to a great divide between rural and urban India on not only economic parameters but, also on social, cultural and political parameters.

(Infographic representation?)

Speaking about the internet connectivity and the race for 4G and 5G technology we forget about the patches of internet in India. Even when we travel in cities we experience loss of services then how can we expect internet services in small villages and towns across India. As per the latest Internet in India 2017 report released by the Internet and Mobile Association of India (IAMAI) and market research firm IMRB Kantar (A market research bureau company), out of an estimated urban population of 455 million, 295 million use internet. In comparison, out of 918 million estimated rural population, there are 186 million users who use the internet. In total, there are 481 million total internet users in India (as on December 2017). FIG 1.2

We all are aware about the gender disparities in India whether its urban or rural area then how can most of the women have access to

digital services. Yes, we also have a great gender gap when it comes to information and communication technology. There are as many as 500 million internet users in the country by June 2018, yet women constitute a meager 30 percent of the growth. Urban India witnessed a growth of 9.66 percent in female internet users while in rural India, the growth is recorded at 14.11 percent. As the report states, "The growth rate of rural India may seem higher, it is mainly due to the low base effect, given that overall internet users in rural India are still critically low. Given that total urban population is much lower than total rural population, the urban-rural digital divide is actually more acute than what the penetration numbers portray."

To check some of the ground realities a study was undertaken to visit a small village named Wadel in Malegaon taluka of Nashik district in Maharashtra. While talking to residents of the village it was found that only the youth demography was aware about the term 'Digital Economy' and its practical implications in day-to-day activities, however, the elderly and women were not aware about any such thing or were just aware about its existence. Prashant Kardiwal, a resident of the village, working in Life Insurance Corporation, said, "I have applications like Paytm and BHIM in my phone but it comes into use only when I visit Nasik for work related issues. There are very few shops (only 1 to 2 stores as he recalls) who accept online payment in the village". The Sarpanch of the village says "people are more used to cash based transaction here in our village; they don't want to get rid of it as that's what they have been practising since ages. Moreover it's complicated to learn the applications

by our age-group. Here in Wadel even the barter system is practised for exchange of animals like goat and sheep for buying items".

Economist called Abhay Tilak, a resident of Pune says, "There was an increase in online payments after demonetisation, however, it was mostly in urban parts of the country and only for sometime till the cash flow was back normalised in the economy".

Digital Economy; the new weapon of development in UR-RU India

We see from various facts and figures here that there is a noticeable divide in rural and urban India when it comes to UR-RU India using Digital methods of transactions. Although this gap is narrowing slowly and steadily due to expanding economy; factors like globalisation will play a key role in this abridgement of the gap. The world's largest democracy has a huge potential with a great demographic dividend, and when we compare it with rest of the world with percentage of internet usage on mobile we stand first among G20 countries. Fig 1.3 . With the increase of digital payments our core values in constitution like equality, dignity, transparency and liberty will only be strengthened. It is a great opportunity for us to fight corruption and everyone needs to try to use digital systems for a welfare state.

तर हागणदारीमुक्त महाराष्ट्र झाल्याची घोषणा पण करून टाकली. परंतु वास्तवात काय चित्र आहे याकडे कुणाचेच लक्ष नाही.

स्वच्छता अभियानातील महत्वाचा भाग हा हागणदारी मुक्तीशी निगडित आहे. बांगलादेश हा १०० टक्के हागणदारी मुक्त देश आहे. आपला शेजारी श्रीलंका हा ९९ टक्के हागणदारी मुक्त देश आहे. पाकिस्तानमध्ये अजूनही २८ टक्के जनता या फेऱ्यातून बाहेर पडलेली नाही. आपल्या देशात मात्र परिस्थिती अजूनही फारशी चांगली नाही. ५४ टक्के लोक आजही उघड्यावर शौचास जात आहेत. थोडक्यात झुहागणदारी मुक्तीपेक्षा मुक्त हागणदारीचड्ड या लोकांना अधिक प्रिय असलेली दिसते. एकूणच काय बांगलादेश व श्रीलंका यांच्यापासून धडा घेण्याची वेळ स्वच्छ भारतावर आली आहे.

केंद्र सरकारच्या ग्रामीण विकास मंत्रालयाद्वारे संपूर्ण स्वच्छता अभियान राबविले जात आहे. त्यानुषंगाने पुणे आणि अहमदनगर जिल्ह्यातील काही गावांचा अभ्यास करताना बऱ्याच चुटी दिसून आल्या. ग्रामीण भागात घर नावावर करण्यासाठी, विविध सरकारी योजनांचा लाभ घेण्यासाठी शौचाल असल्याचा दाखला जोडणे गरजेचे असते. त्यामुळे सरकारकडून मिळालेल्या अनुदानातून नावापुरते शौचालय बांधण्याचे प्रमाण अधिक आहे. त्यातून शौचालयाच्या भिंती तर उभ्या राहतात. मात्र वापर करण्याइतपत चांगल्या दर्जाची बांधणी झालेली नसते. शहरांतील झोपडपट्ट्यांमध्ये बांधून दिलेल्या शौचालयांची स्थितीही चांगली नाही. पुण्यातील झोपडपट्ट्यांत शौचालयातील मल वाहून नेण्यासाठी वेगळ्या ड्रेनेज लाईनची कोणतीही सोय केलेली नाही. घरातील सांडपाणी वाहून नेणाऱ्या वाहिन्यांतूनच हे मल वाहून नेले जाते. या ड्रेनेज लाईनची स्थिती पाहिल्यास हे लक्षात येईल की, त्या जागोजागी घुशींनी पोखरल्या आहेत. त्यांच्या तुंबण्याचे प्रमाणही जास्त आहे. वस्त्यांतील दहा बाय दहाच्या घरात शौचालयातून येणाऱ्या उंदीर आणि घुशींमुळे सर्वत्र अस्वच्छता पसरली जाते.

संपूर्ण स्वच्छता अभियानात प्रत्येक ग्राम पंचायतीला जो निधी देण्यात येतो, त्यापैकी १५ टक्के निधी हा माहिती, शिक्षण व संवाद यासाठी खर्च करण्याची तरतूद आहे. हागणदारी मुक्तीची माहिती सर्वांपर्यंत पोहोचवी, यासाठी हा खर्च अपेक्षित आहे. दुर्दैव असे की हा सर्व खर्च होऊनसुद्धा प्रत्यक्षात या संदर्भात फारच कमी काम झाल्याचे आढळले. समाजात माहिती पोहोचवण्यासाठी लाखो रुपयांचा खर्च केल्याचं दाखवलं जात. ग्राम स्थांजवळ चौकशी केली असता अशी कोणतीही विशेष माहिती मिळाली नसल्याचे त्यांनी सांगितले. फक्त शौचालय बांधा नायतर कुठल्याच योजनेचा लाभ घेता येणार नाही. असेच सांगितलं जात. याचा थोडक्यात अर्थ असा की खोटी बिले तयार करून पैसा उचलला गेला पण प्रत्यक्षात मात्र हे काम झालेलेच नाही. सरकारच्या बहुतांश योजनांतील अशा प्रकारचा भ्रष्टाचार ग्रामीण विकासाचे कंबरडे मोडणारा आहे.

प्रत्येक घरात शौचालय बांधले जावे म्हणून सरकारकडून अनुदान देण्याची तरतूद या योजनेत आहे. ती रक्कम एवढी तोकडी आहे की त्यात शौचालयाचे काम पूर्ण होवूच शकत नाही. आपण

शौचालये बांधली नाहीत तर भविष्यात अनुदान आणखी वाढेल असे बऱ्याच ग्रामस्थांना वाटत आहे. त्यामुळे नंतर बघू अशी बऱ्याच ग्रामस्थांची भावना आहे.

मुक्त हागणदारी रक्तात भिनली असल्यामुळे बऱ्याच ठिकाणी शौचालये बांधूनसुद्धा त्यांचा वापर न करण्याची प्रवृत्ती गावकऱ्यांमध्ये दिसून आली. कित्येकांनी तर बांधलेल्या शौचालयाचा वापर एक जास्तीची खोली म्हणून केला असल्याचे आढळले. बहुतांश ठिकाणी वाळलेले जळण साठविण्यासाठीची चांगली सोय असा या शौचालयाचा वापर केला जात आहे.

बऱ्याच ठिकाणी ग्रामस्थ व सरकारी यंत्रणा यांच्यात पैशांची तडजोड झाली पण प्रत्यक्षात संडास बांधण्यातच आलं नाही. प्रत्यक्ष संडास बांधल गेलं की नाही हे तपासणार कोण ? तेच सरकारी अधिकारी ..! मग प्रश्नच मिटला. एखादा सव्हे केला जाईल याची कल्पनाच नसल्यामुळे झापडं लावलेली जनता कधी पुढे जाणार? हा प्रश्न पडल्यावाचून राहत नाही. ही सर्व परिस्थिती पाहिल्यावर विहीर चोरी गेलेल्या चित्रपटाची आठवण झाली व सरकारी यंत्रणा किती मोठ्या प्रमाणावर पोखरली गेली आहे याची जाणीव झाली.

घरात संडास बांधण्यातील सर्वात महत्वाची अडचण पाण्याची आहे. घरात संडास बांधायचे म्हणजे तो फ्लश करण्यासाठी पाण्याचा वापर करायचा. दुष्काळग्रस्त भागांत चार ते पाच किलोमीटर अंतरावरून आणलेले पाणी शौचासाठी वापरणे अनेकांना त्रासदायक वाटते. ग्रामीण भागात प्रामुख्याने महिलांनाच पाणी आणावे लागते, आणलेल्या पाण्यात सर्व प्रथम पिण्यासाठी व स्वयंपाकासाठी पाणी राखून ठेवायला लागते. मुलांच्या आंघोळी व कपडे, भांडी धुण्यासाठी वापरल्यावर आंघोळीसाठीच पाणी शिल्लक राहात नसल्याची परिस्थिती आहे. ज्या गावांत पाणी जवळपास उपलब्ध आहे अशा भागांत ग्रामपंचायत कडून पाणी पुरवठा होतोच अस नाही जरी झाला तर तो पुरेसा होत नाही अशात

संडास साफ ठेवण्यासाठी पाणी वापरण्याची चैन कोणाला परवडणार?

शासनाने प्रत्येक गावच्या ग्रामपंचायत सदस्यांच्या घरी शौचालय बांधणे बंधनकारक केले असतानासुद्धा अनेक सरपंच व ग्रामपंचायत सदस्यांनी शौचालय बांधलेले फक्त कागदोपत्री दाखवले आहे. गावच्या सरपंचाच्या घरीच जर शौचालय नसेल तर गाव हागणदारी मुक्त कसे होणार? असा प्रश्न उपस्थित होत आहे. आज देखील अनेक ग्रामपंचायतींच्या इमारती मोडकळीस आल्या आहेत. तर काही ग्राम पंचायतींच्या आजूबाजूला घाणीचे साम्राज्य पसरले आहे. अहमदनगर जिल्ह्यातील एका गावात तर एकच संडास पाच ग्रामपंचायत सदस्यांनी दाखवले असल्याची घटना समोर आली आहे.

ग्रामपंचायत कार्यालयच जर घाणीच्या विळख्यात असेल तर गावात स्वच्छता कशी राहणार? त्यामुळे जर गावे हागणदारी मुक्त करायची आसतील तर अगोदर सरपंच, उपसरपंच, ग्रामपंचायत सदस्य यांच्या घरी शौचालय बांधणे आवश्यकच आहे. प्रशासनाने फक्त कागदोपत्री पाहणी न करता प्रत्यक्ष त्यांच्या घरी जाऊन पाहणी करणे आवश्यक आहे.

A_a epm

ashayein.amar@gmail.com

॥ JmrU Hfr AWP dñWm ॥

शेतीच्या स्थितीवरून मागील काही काळात देशात शेतकऱ्यांची मोठी आंदोलने झाली. शेतकऱ्यांच्या आंदोलनाबरोबर पाटीदार, जाट, मराठा या त्या त्या राज्यांतील प्रबळ असलेल्या प्रमुख जातींनी आरक्षणाच्या मागणीसाठी मोठी आंदोलने केली. त्यांची मुख्य मागणी ही सरकारी नोकरीत आणि शैक्षणिक संस्थांमध्ये आरक्षण असले पाहिजे ही होती. ही मागणी आत्ताच का जोर धरत आहे हे समजण्यासाठी आपल्याला या समाजाच्या आर्थिक स्थितीविषयी समजून घेण्याची गरज आहे.

मराठा, पाटीदार, जाट या जातींचे त्यांच्या राज्यांतील शेतीवर नियंत्रण आहे, तेथील शेती व्यवसायात गुंतलेला प्रमुख घटक याच जाती आहेत. मागील २०-२५ वर्षांपूर्वी 'गड्याआपला गाव बरा' म्हणणारा या समाजातील तरुण आता मात्र गाव सोडून शहरांची वाट धरायला लागला आहे. याचे कारण या तरुणांनी स्वतःच्या कुटुंबियांचे शेतीतील कष्ट आणि त्याद्वारे मिळणारे तुटपुजे उत्पन्न पाहिले आहे. शेतीतून उदरनिर्वाह चालणे शक्य नाही असेच या पिढीचे ठाम मत बनल्याचे चित्र दिसते. सरकारी नोकऱ्यांसाठी, स्पर्धा परिक्षांची तयारी करण्यासाठी तरुणांचा मोठा लोंढा शहराकडे येत आहे. मात्र या क्षेत्रातील नोकऱ्याही आटत आहेत आणि अनेक पदे रिक्त ठेवली जात आहेत. त्यातून तरुणांमध्ये आरक्षणाची मागणी जोर धरत आहे. आधी म्हटल्याप्रमाणे हा समाज मुख्यतः शेतीवर अवलंबून आहे. आता शेती व्यवसाय या समाजासाठी आतबट्याच्या का झाला आहे? शेती तोट्याची का झाली? याची कारणे शोधणे आवश्यक आहे.

शेतीप्रश्न समजून घ्यायचा असेल तर जागतिकीकरणाची धोरणे तपासून पहावी लागतील. आधी संरक्षित असलेला व्यापार जागतिकीकरणाने खुला करण्यास परवानगी देण्यात आली. विविध घटकांवरील आयात शुल्कात मोठी घट करण्यात आली. त्यातून जागतिक बाजारात स्वस्त असलेल्या अन्नधान्याचा, खाद्यतेलांचा भारतीय बाजारात मोठा ओघ सुरू झाला. यात जागतिक बाजारातील तुलनेने स्वस्त असलेल्या पाम तेल, सोयातेल, गहू, साखर, डाळी यांचा समावेश होता. तसेच विकसित देशांत शेतकऱ्यांना सरकारने भरपूर अनुदाने देऊ केली असल्याने शेतमालाच्या किंमतीतुलनेने कमी असतात.

तसेच शेतकऱ्यांना निर्यातीसाठी भरपूर अनुदाने दिली जातात. भारतात मात्र जागतिकीकरणाच्या अटीप्रमाणे सरकारने शेती क्षेत्रावरील अनुदाने कमी करण्यास सुरुवात केली. त्यामुळे अनुदाने मिळविणाऱ्या विकसित देशांतील शेतकऱ्यांच्या तुलनेत येथील शेतमालाच्या उत्पन्नास अधिक खर्च पडू लागला. तसेच विदेशातून अनुदान मिळणारे स्वस्त दरातील अन्नधान्य आयात होत असल्याने स्वस्त दरात माल विकण्यावाचून दुसरा पर्याय त्याच्याजवळ राहिला नाही. त्यामुळे शेतीसाठी खर्च अधिक तर उत्पन्न कमी अशी स्थिती निर्माण झाली आहे. शेतीसाठीचे लागणारे भांडवल, कुटुंबांचा खर्च यासाठी त्याला कर्ज काढण्याशिवाय गत्यंतर राहिले नाही. मात्र उत्पन्नाची कोणतीही साधने उपलब्ध नसल्याने या कर्जाचा डोंगर वाढत जाऊन आत्महत्यांचे प्रमाण वाढले आहे.

देशातील महागाईचा दर, इतर क्षेत्रातील उत्पन्न आणि शेतीतून मिळणारे उत्पन्न यांचा विचार केल्यास हे जाणवेल की शेतीतून मिळणारे उत्पन्न अल्प आहे. देशातील सरासरी कुटुंबातील व्यक्तींची संख्या सुमारे ४.९ इतकी आहे. उत्तरप्रदेशात हे प्रमाण सरासरी ६, तर केरळात सरासरी ४ इतके आहे. देशपातळीवरील कुटुंबाचे सरासरी मासिक उत्पन्न ८९३१ इतके आहे. खालील तक्ता पाहिल्यास हे स्पष्ट होते की यातील ५०८० रुपयांचे उत्पन्न हे शेतीव्यतिरिक्त इतर स्रोतांतून मिळते. त्यामध्ये मजुरीतून ३०२५ रुपये आणि इतर घटकांतून २०५५ रुपये मिळतात. तर फक्त ३८५१ रुपयांचे उत्पन्न हे शेतीतून मिळते. शेती उत्पन्नातील पशुपालनातून मिळणारे उत्पन्न हे ७९१ रुपये आहे. त्यात कुटुंबाचा खर्च भागवणे बहुतांशी शेतकऱ्यांना शक्य नाही. २०१२ ते २०१७ या कालावधीत शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात ६४२६ रुपयांवरून ८९३१ रुपयांपर्यंत वाढ झाली आहे. मात्र शेतीतून मिळणाऱ्या उत्पन्नात फक्त ७ रुपयांची वाढ झाली आहे. उत्पन्नवाढीत मुख्यतः मजुरी आणि इतर व्यवसायांचा वाटा राहिला आहे.

या आकडेवारीतून हे स्पष्ट होत आहे की शेतकऱ्यांना फक्त शेतीवर अवलंबून जगणे शक्य नाही. शेतीतील हे भयाण वास्तव असताना शेती सोडणाऱ्यांचे प्रमाण दिवसागणिक वाढत आहे. २००१ ते २०११ या १० वर्षांच्या काळात ८५ लाख शेतकऱ्यांनी शेती सोडली आहे. प्रत्येक महिन्याला जवळपास ७०८३३ शेतकऱ्यांनी शेती सोडली. कृषी

amRm, nmQXma, OmQ> m
OmVtMo E`m`m
amA`m/rb e/rda {Z`U
Anho V/rb e/r i`dgm`m
J/bbm à` KQHS`m
OmVr AmhV. mJrb 20-25
dfmhdv 'JS`m Ambm Jmd
~am' ahUUmam`m g`mOmVrb
Ve\$U AnVm`m Jmd gmZ
ehanMr dm> Yam`bm bmJbm
Anho`mMoH\$maU`m Ve\$UnZr
ndV.À`m H\$Q~`mMo e/rVrb
H\$> AmU E`mUmao {i Umao
V`nQEnP nrhbo Anho
e/rVZ CXa{Zdm MmbUo
eS`Zmhr AgM`m {nTfMo
Rm`V ~Zè`mMo{M {XgVo
gaH\$mar ZmH\$è`mgnR\$, nnYm
n[aj mMr V`mar H\$E`mgnR\$
Ve\$Unm`m mRm bnfTm ehanH\$S
`W Anho`m j`mVrb
ZmH\$è`mhr AmQV AmhV AmU
AZH\$ nXo [a°\$ Ralbr OmV
AnhV. E`mVZ Ve\$Un Ü`o
Amaj UmMr mJUr Oma YaV
Anho

घटक	वर्ष २०१२ - १३ (रुपयांमध्ये)	वर्ष २०१६ - १७ (रुपयांमध्ये)
शेतकरी कुटुंबाचे एकूण मासिक उत्पन्न	६४२६	८९३१
शेती/ पिकातून मिळालेले उत्पन्न	३०८१	३९४०
पशुपालनातून मिळालेले उत्पन्न	७६३	७९१
मजुरीतून मिळालेले उत्पन्न	२०७१	३०२५
अन्य स्रोतातून मिळालेले उत्पन्न	५११	२०५५

राज्यमंत्र्यांनी २१ मार्च २०१७ ला एनएसएसओच्या सर्वेक्षणाच्या आधारावर राज्यसभेला माहिती दिली की, शेतीत फायदा नसल्याने देशातील २७ टक्के शेतकऱ्यांना शेती व्यवसाय आवडत नाही. तर दुसरा पर्याय उपलब्ध असल्यास ४० टक्के शेतकरी शेती सोडण्यास तयार आहेत.

शेतीतून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचे देशभरात असमतोल वितरण आहे. खालील तक्त्यावरून उत्पन्नातील विषमता स्पष्ट होत आहे. उत्तरप्रदेशमधील शेतकऱ्यांचे उत्पन्न सर्वात कमी ६६६८ रुपये, तर पंजाबमधील शेतकऱ्यांचे सर्वात जास्त २३,१३३ रुपये आहे. उत्पन्नातील फरकाबरोबर जमिनीच्या वितरणातही मोठा फरक आहे. देशातील ३१ टक्के कुटुंबांकडे ०.०१ हेक्टर ते ०.४ हेक्टर एवढी अल्प जमीन आहे. तर ०.४ ते १ हेक्टर इतके क्षेत्र असणारे कुटुंबांची संख्या ३० टक्के आहे. फक्त १३ टक्के कुटुंबांकडे २ हेक्टरपेक्षा अधिक क्षेत्र आहे. शेतीचे क्षेत्र कमी असणाऱ्या कुटुंबांची स्थिती अतिशय हलाखीची आहे.

शेतकरी कर्जाचे गौडबंगाल

शेती क्षेत्रासाठी बँकांनी १८ टक्के कर्ज वितरीत करावीत हे बंधन आहे. हे उद्दिष्ट पूर्ण करण्याचा बँका प्रयत्नही करतात. मात्र या कृषी कर्जातील मोठी रक्कम बड्या घेंडांच्या घशात जाताना दिसत आहे. द वायर या माध्यमाने माहिती अधिकारातून मिळविलेल्या माहितीतून ही बाब समोर आली आहे. वर्ष २०१६ साली सरकारी बँकांनी ६९५ खातेदारांना ५८,५६१ कोटींचे कृषी कर्ज दिले आहे. म्हणजे प्रत्येक खात्यास सरासरी ९५ करोड रुपयांचे कर्ज दिले आहे. तर ५ कोटी ते २५ कोटी दरम्यान कर्ज दिलेल्या खात्यांची संख्या २३९६ असून एकूण १७,१२७ कोटींचे कर्ज दिले आहे. सरकारी आणि खाजगी बँकांनी २५ लाखांपेक्षा अधिकची कृषी कर्ज घेणाऱ्या खातेदारांना १,८१,६९३ कोटींचे कर्ज वितरीत केले आहे. यातील ५८,२११ कोटींचे कर्ज खाजगी बँकांनी वितरित केले, तर सरकारी बँकांनी १,२३,४८१ कोटींचे कर्ज वितरित केले आहे. याच वर्षी कृषी क्षेत्रासाठी वितरित केलेल्या कर्जाची रक्कम ८,५९,५५५ कोटी आहे. यातील खाजगी बँकांनी १,७७,४०७ कोटी रुपयांचे कर्ज वितरीत केले आहे. यातील खाजगी बँकांनी दिलेली सुमारे ३२ टक्के कर्जे ही ५ लाख रुपयांपेक्षा अधिक रकमेची आहेत. सरकारी बँकांनी ६,८२,१४८ कोटी रुपयांची कर्जे वितरीत केली आहेत. यातील ५ लाखांपेक्षा जास्त रुपयांच्या दिलेल्या एकूण कर्जाचे प्रमाण सुमारे १८ टक्के आहे. कृषी कर्जातील मोठा भाग फुड प्रोसेसिंग युनिट, गोदामे, शीतगृहे यांसारख्या उद्योगांना दिला जातो. तर फळबाग, फुल उत्पादक, ग्रीन हाउस यांनाही मोठी कर्जे दिली जातात. प्राध्यापक योगेंद्र यादव यांच्या मतानुसार ङ्गसध्या सत्तेत असलेल्या सरकारने शेतीसाठी आणि शेती व्यवसायात कार्यरत उद्योगांसाठी दिल्या जाणाऱ्या कर्जाचे वर्गीकरण करणे बंद केले आहे. त्यामुळे किती कर्ज शेतकऱ्यांना दिले जात आहे आणि किती कर्ज शेती व्यवसायात कार्यरत असलेल्या कंपन्यांना दिले जात आहे याची आकडेवारी उपलब्ध नाही.

नाबार्डच्या आकडेवारीनुसार देशातील १०.०७ कोटी कुटुंबे शेती व्यवसाय करतात. एकुण

परिवारांतील याचे प्रमाण ४८ टक्के इतके आहे. तर २०१६ सालच्या आकडेवारीनुसार ६.३३ कोटी खातेदारांना कृषी कर्ज वितरीत केले आहे. तर उरलेली ३.७ कोटी कुटुंबांनी कोणत्याही बँकाकडून कर्ज घेतलेले नाही. छोट्या शेतकऱ्यांना मिळणाऱ्या कर्जाचे प्रमाण कमी असते.

त्यातून सावकारी कर्जावर अवलंबून राहणाऱ्यांची संख्या मोठी आहे. या कर्जाचे व्याज अवाच्या सव्वा असल्याने त्याच्या पाशात शेतकरी अडकून हातातील शेतजमीन गमावत आहे. विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येत सावकारी कर्जाचे प्रमाण जास्त आहे. कृषीमंत्री राधामोहन सिंह यांनी एप्रिल २०१८ मध्ये लोकसभेत, राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण कार्यालयाने जुलै २०१२ ते जून २०१३ मध्ये केलेल्या सर्वेक्षणातील आकडेवारी सादर केली, त्यानुसार भारतात सावकारांकडून घेतल्या जाणाऱ्या कर्जाचे प्रमाण २५.८ टक्के आहे. सरकारी संस्थांमध्ये सरकार, बँक, सहकारी संस्था यांच्या माध्यमातून एकत्रितरित्या ६० टक्के कर्ज वितरित होते. यावरून लक्षात येईल की, संस्थागत स्रोतांऐवजी सावकारांकडून घेतल्या जाणाऱ्या कर्जाचे प्रमाण मोठे आहे. हे कर्ज छोट्या शेतकऱ्यांकडून घेतले जाते. त्याच्यावरील व्याजानेच त्यांचे कंबरडे मोडले जाते. या शेतकऱ्यांना कृषी कर्जाच्या मुदलीपेक्षा अधिक व्याज भरावे लागत आहे. या कर्जाच्या बोज्यामुळे शेतकऱ्यांना जीवन संपविण्याशिवाय पर्याय राहिलेला नाही.

भारतातील शेतकरी आत्महत्यांचे भीषण वास्तव शेतीतील वाढत्या तोट्यामुळे कर्जबाजारीपणातून आत्महत्या करणाऱ्यांचे प्रमाण प्रचंड आहे. पी. साईनाथ यांच्या म्हणण्यानुसार १९९५ ते २०१५ या २० वर्षांच्या काळात जवळपास ३,०२,११६ शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केली आहे. सध्याच्या सरकारच्या काळात आत्महत्यांमध्ये कोणतीही कमी झालेली जाणवत नाही. राष्ट्रीय अपराध रेकॉर्ड ब्युरोच्या आकडेवारीनुसार वर्ष २०१४ ला १२,३६० शेतकऱ्यांनी जीवन संपवले. तर २०१५ मध्ये १२,६०२, वर्ष २०१६ मध्ये ११,३७० शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या आहेत. शेतीच्या संकटाने किती भयानक रुप धारण केले आहे याचा अंदाज येण्यास ही आकडेवारी पुरेशी आहे. एवढ्या मोठ्या संख्येने आत्महत्या होत असताना त्या रोखण्यासाठी उपाययोजना मात्र होताना दिसत नाही.

शेतकरी आंदोलने आणि हमी भावाचे गाजर सरकारतर्फे आताफक्त ६ टक्के शेतमालाची खरेदी होते. सार्वजनिक वितरण प्रणालीसाठी आणि सरकार खरेदी करणाऱ्या मालामध्ये मुख्यतः गहू, तांदुळ, दाळ, साखर, कापूस यांसारख्या पिकांचा समावेश असतो. त्यामुळे उरलेला शेतमाल दलालांना विकण्याशिवाय शेतकऱ्यांजवळ पर्याय नसतो. दलालांमार्फत खरेदी होणाऱ्या मालाची किंमत ही बाजारातील चढ-उतारावर ठरत असते. त्यामुळे बहुतांशी शेतकऱ्यांना हमीभाव

पिक	सर्वसमावेशक मूल्य (C2)	एमएसपी (२०१८-१९)	C2 + 50 %	सर्वसमावेशक मूल्यावर वाढवलेली रक्कम (%)
भात	१५६०	१७५०	२६३०	१२.१७
ज्वारी	२१८३	२४३०	३६७५	११.३१
बाजरी	१३२४	१९५०	१९८६	४७.२८
मका	१४८०	१७००	२२२०	१४.८६
रामी	२३७०	२८९७	३५५५	२२.२३
तूर	४९८१	५६७५	७४७१.५	१३.९३
मुग	६१६१	६९७५	९२४१.५	१३.२१
उडीद	४९८५	५६००	७४८३.५	१२.२४
भुईमुग	४१८६	४८९०	६२७९	१६.८१
सोयाबीन	२९७२	३३९९	४४५८	१४.३६
सूर्यकुल	४५०१	५३८८	६७५१.५	१९.७०
तली	६०५३	६२४९	९०७९.५	३.९८
नगीरसिड	५१३५	५८७७	७७०२.५	१४.४४
कापूस	४५१४	५४५०	६७७१	२०.७३

एवढी किंमत मिळत नाही आणि शेतमाल उत्पादन खर्चापेक्षा कमी किंमतीत विकावा लागतो.

सध्या सत्तेत आलेल्या सरकारने स्वामीनाथन आयोगाच्या शिफारसीनुसार हमीभाव देऊ अशी घोषणा केली होती. मात्र ती शेतकऱ्यांची दिशाभूल ठरली आहे. सरकार ए२+एफएल वर हमीभाव देत आहे.

मात्र सी२(याच सुत्राच्या आधारवर हमीभाव दिला जावा असे स्वामीनाथन आयोगाने सुचविले होते.) या शेतीवरील खर्चासाठी व्यापक अर्थाने वापरल्या जाणाऱ्या सुत्राचा वापर करत नाही. यात ए२ मध्ये बी-बियाणे खते, मजूर, मशिनरी यांसारख्या गोष्टींचा समावेश होतो. ए२+एफएल या सुत्रात ए२ बरोबर शेतकऱ्यांच्या कुटुंबियांच्या कामाचा आणि मजुरांचा मोबदला मोजला जातो. तर सी२ ही अधिक व्यापक अर्थाने वापरली जाणारी संकल्पना आहे. यात ए२+एफएल याबरोबर शेतजमिनीचे भाडे, शेती कामासाठी गुंतविलेल्या रकमेवरील भाड्याचा समावेश असतो. मात्र अद्यापपर्यंत कोणत्याही सरकारने यानुसार हमीभाव दिला नाही. मोदींनी निवडणुकीआधी स्वामीनाथन आयोगानुसार(सी२ नुसार) हमीभाव देण्याचे आश्वासन दिले होते. मात्र ते हवेत विरले आहे. खालील तक्त्यावरून हमीभावातील फरक दिसून येईल. ही आकडेवारी कृषि लागवड आणि कृषीमूल्य आयोगाच्या आकडेवारीवर आधारित आहे.

उपाय :-

देशातील अर्धी लोकसंख्या अवलंबून असलेले शेती क्षेत्र सुधारण्यासाठी प्रयत्न होणे आवश्यक आहे. शेतीसाठी अनुदाने, हमीभाव यांत वाढ करण्याची गरज आहे. तसेच अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना बँकांकडून जास्तीत जास्त कर्ज मिळेल यासाठी प्रभावी धोरण आखावे लागेल. सिंचन सुविधांतील असमतोल भरून काढवा लागेल. त्याचबरोबर अवर्षणग्रस्त भागात कमी पाण्यात येणाऱ्या पिकांच्या लागवडीस भर द्यावा लागेल. तसेच शेतकऱ्यांचा माल साठवणुकीसाठी गोदामांची संख्येत वाढ करावी, जेणेकरून शेतमाल रस्त्यावर फेकावा लागणार नाही. यांसारख्या उपायांबरोबर शेतकऱ्यांच्या प्रतिनिधींबरोबर संवाद साधून शेती क्षेत्राचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी धोरण तयार करून त्याची प्रभावी अंमलबजावणी करावी लागेल. नाही तर येणाऱ्या काळात ग्रामीण भागातील असंतोष विविध मार्गातून बाहेर पडेल. अन त्याचा शहरांवरही परिणाम होईल.

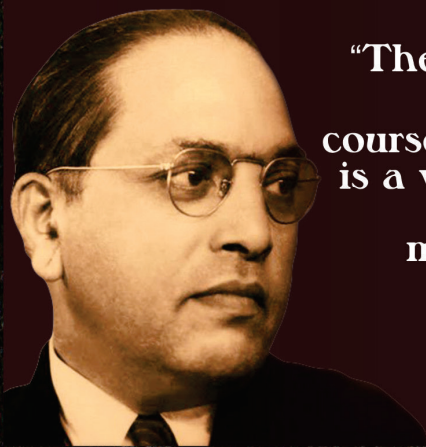
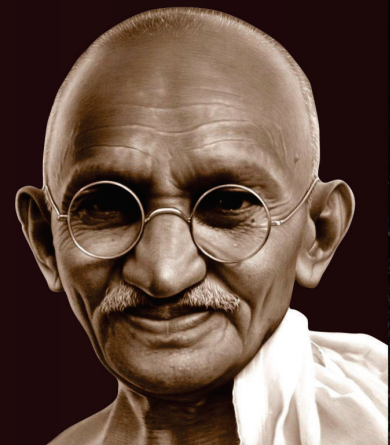

'The future of India lies in its villages'

- M. K. Gandhi

**"The love of the intellectual Indian
for the village community is of
course infinite, if not pathetic...What
is a village but a sink of localism, a
den of ignorance, narrow
mindedness and communalism"**

- Dr. B. R. Ambedkar

**Smart habitation is an
integrated area of villages
and a city working in
harmony and where the
rural and urban divide has
reduced to thin line.**

- Dr. A P J Abdul Kalam

